

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Τ Ο Μ Ο Σ
ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2006

**Αρχιτεκτονικές αποκαταστάσεις
προϊστορικών τάφων από τον Μόχλο
και τα Γουρνιά στην Κρήτη:
«οργανική αρχιτεκτονική»
και κοινωνικά συμφραζόμενα***

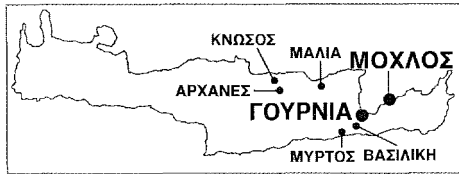
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΒΟΥΡΑΝΑΚΗΣ

Εισαγωγή

Τα προϊστορικά νεκροταφεία του Μόχλου και των Γουρνιών (**εικ. 1**) έχουν θεωρηθεί δείγματα «οργανικής αρχιτεκτονικής».¹ Με τον όρο αυτό περιγράφονται κτήρια τα οποία εκμεταλλεύονται σε σημαντικό βαθμό φυσικές προεξοχές του φυσικού βράχου. Έτσι, τα τμήματα που έχουν χτιστεί από τον άνθρωπο φαίνονται σαν οργανικές προεκτάσεις του φυσικού τοπίου. Η «οργανική αρχιτεκτονική» είναι κριτικής σημασίας

* Το παρόν κείμενο εκπονήθηκε στο πλαίσιο μεταδιδακτορικού ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική στη Μινωική Κρήτη», στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την επιστημονική εποπτεία της Ε. Μαντζουράνη, αναπλ. καθηγήτριας προϊστορικής Αρχαιολογίας. Ο Γ. Βαβουρανάκης ήταν ο κύριος ερευνητής του προγράμματος. Τις φωτορραλιστικές αποκαταστάσεις εκπόνησε ο Χ. Κανελλόπουλος, σε συνεργασία με τον Π. Κωνσταντόπουλο. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από εθνικούς πόρους και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή – Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο. Βάση της έρευνας αυτής αποτέλεσε η διδακτορική διατριβή του Γ. Βαβουρανάκη, με τίτλο *Funerary landscapes east of Lasithi, Crete, in the Bronze Age*, η οποία εκπονήθηκε στο Τμήμα Αρχαιολογίας και Προϊστορίας του Πανεπιστημίου του Sheffield, με επίσημο τον Prof. K. Branigan, σύμβουλο τον Prof. J. Barrett και εξεταστές τους Dr. P. Day και Prof. C. Mee. Για τη διδακτορική του έρευνα ο Γ. Βαβουρανάκης υπήρξε υπότροφος του Ιδρύματος «Π. & Ε. Μιχαήλ» για το ακαδημαϊκό έτος 2000-2001, αλλά και της Ελληνικής Αρχαιολογικής Επιτροπής του Ηνωμένου Βασιλείου και της κυρίας Μ. Egon για τα ακαδημαϊκά έτη 1998-2000. Πρώιμες μορφές του κειμένου σχολίασαν οι Χ. Κανελλόπουλος, Α. Καραδήμου, Ε. Μαντζουράνη και Μ. Χονδρογιάννη. Ο Γ. Βαβουρανάκης ευχαριστεί όλους τους προαναφερθέντες για τη συμβολή τους στην έρευνά του, αν και η ευθύνη των απόψεων που παρατίθενται εδώ βαρύνει αποκλειστικά τον ίδιο.

¹ Soles 1992, 210-1.

Εικ. 1. Χάρτης των θέσεων που αναφέρονται στο κείμενο.

για την κατανόηση της ταφικής τελετουργίας, καθώς δείχνει ότι η τελευταία είναι το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα σε αρχιτεκτονική μνημειακότητα, τοπογραφία και ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα.²

Η σημασία της «οργανικής αρχιτεκτονικής» προφανώς στηρίζεται στον τρόπο με τον οποίο είναι δυνατόν να αποκατασταθούν οι τάφοι του Μόχλου και των Γουρνιών. Ωστόσο, και παρά την ενδελεχή τους επανεξέταση,³ η οποία ακολούθησε την τελική τους δημοσίευση,⁴ δεν έχει δημοσιευθεί κάποια λεπτομερής μελέτη αποκατάστασης από τους μέχρι τώρα κύριους ερευνητές των δύο θέσεων. Για τον λόγο αυτό, επιχειρήθηκε ένα πρόγραμμα διερεύνησης της αρχιτεκτονικής των δύο νεκροταφείων. Μέρος των αποτελεσμάτων έχει ήδη δημοσιευθεί σε προηγούμενο τόμο της *Αριάδνης*.⁵ Εδώ παρουσιάζονται τρεις τάφοι, ο τάφος III από τα Γουρνιά και οι τάφοι από τον Μόχλο. Η επιλογή των τριών ταφικών κτηρίων δεν είναι τυχαία. Ο τάφος III είναι το πρωιμότερο κτίσμα στη θέση. Χρονολογείται στην ΠΜ II περίοδο.⁶ Οι τάφοι I/II/III και IV/V/VI είναι εξίσου πρώιμοι με τον τάφο III των Γουρνιών, αν και η χρήση τους συνέχισε μέχρι και την ΜΜ I περίοδο, ενώ επαναχρησιμοποιήθηκαν στους ΥΜ χρόνους. Είναι τα μνημειακότερα δείγματα ΠΜ ταφικής αρχιτεκτονικής στην ανατολική Κρήτη και έχουν ρόλο-κλειδί στις προσπάθειες κατανόησης των κοινωνικών συμφραζομένων της εποχής.

Η νέα διερεύνηση της αρχιτεκτονικής των τριών τάφων βασίστηκε αφενός στην εκτενή δημοσιευμένη μελέτη⁷ τους, αφετέρου σε νέα επιτόπια και ευρύτερη βιβλιογραφική έρευνα. Όπως και στην περίπτωση των τάφων I και II των Γουρνιών,⁸ η μελέτη αυτή οδήγησε σε μία σειρά από φωτορραλιστικές αποκαταστάσεις των μνημείων και του χώρου που τα περιβάλλει. Θα παρουσιαστούν αρχικά το κάθε νεκροταφείο ξεχωριστά. Θα ακολουθήσει μία συνολική πραγμάτευση του κοινωνικού ρόλου της «οργανικής αρχιτεκτονικής» και, σε γενικότερο επίπεδο, της ΠΜ ταφικής τελετουργίας.

² Vanouranakis 2002α, 2002β.

³ Soles 1992.

⁴ Η τελική δημοσίευση των τάφων του Μόχλου έγινε από τον Seager (1912). Για τη δημοσίευση των Γουρνιών βλ. Boyd 1904, 42. Βλ. και Boyd 1905, 182-8. Boyd-Hawes κ.ά. 1908, 20, 40, 56.

⁵ Βαβουρανάκης 2005.

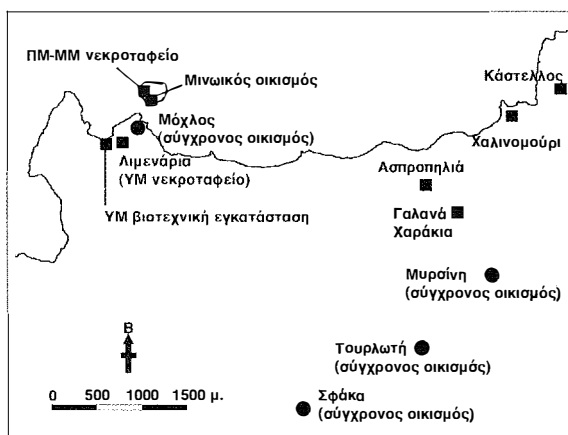
⁶ Χρησιμοποιούνται οι εξής συντομογραφίες: ΝΛ: Νεολιθική, ΠΜ: Πρωτομινωική, ΜΜ: Μεσομινωική και ΥΜ: Υστερομινωική. Για την απόλυτη χρονολόγηση των περιόδων της κρητικής προϊστορίας βλ. Cadogan 1992.

⁷ Soles 1992.

⁸ Βαβουρανάκης 2005.

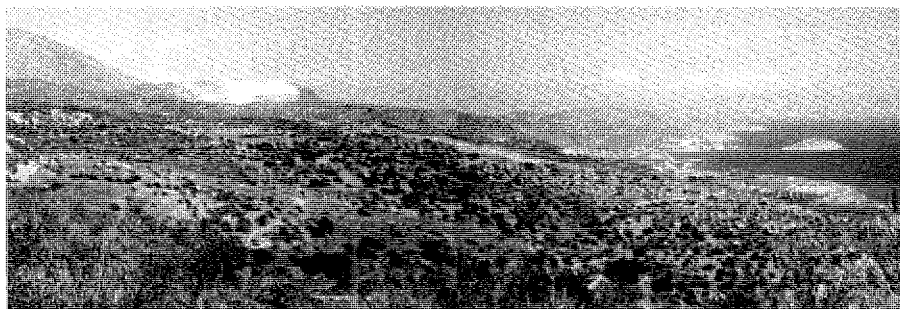
Ι. Σκαρίφημα της τοπογραφίας και των αρχαιολογικών καταλοίπων της Εποχής του Χαλκού στον Μόχλο

Ο Μόχλος βρίσκεται 18 χλμ. δυτικά της σύγχρονης Σητείας (**εικ. 2**). Είναι μία πεδινή παράκτια περιοχή, η οποία περικλείεται από μία ζώνη χαμηλών λόφων και αυτή με τη

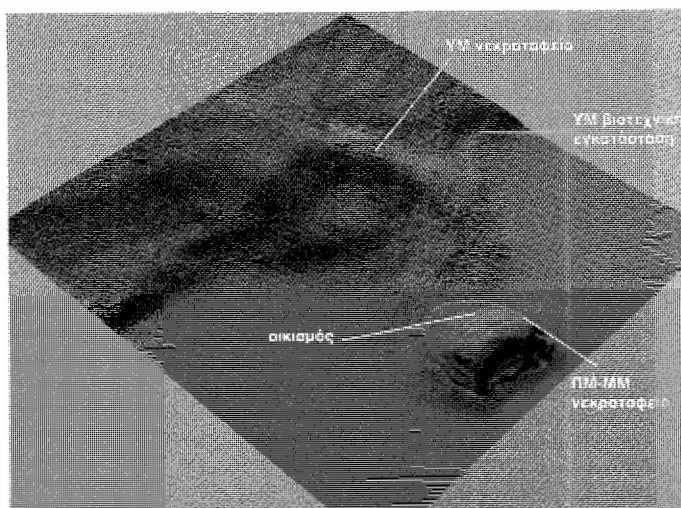
Εικ. 2. Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων και σύγχρονων οικισμών της περιοχής του Μόχλου.

σειρά της από μέρος του ορεινού όγκου της ευρύτερης περιοχής της Σητείας (**εικ. 3**). Η περιοχή χαρακτηρίζεται από μία νησίδα, η οποία στο παρελθόν, από ένα ξωκλήσι στο νότιο τμήμα της, ονομαζόταν Άγιος Νικόλαος. Σήμερα και η νησίδα και η γύρω περιοχή ονομάζονται Μόχλος.⁹ Η νησίδα κατά την αρχαιότητα ήταν μάλλον ενωμένη με την κυρίως ακτή με στενή και λεπτή λωρίδα γης, δημιουργώντας έτσι ένα φυσικό, διπλό λιμάνι (**εικ. 4**).

Εικ. 3. Γενική άποψη της περιοχής του Μόχλου από βορειοανατολικά.

⁹ Οι παλιές ονομασίες απαντούν σε παλιούς χάρτες, γεωφυσικούς, γεωλογικούς και τοπογραφικούς, όπως επίσης και σε παλιές δημοσιεύσεις.

Εικ. 4. Ψηφιακή αποκατάσταση τοπογραφίας του Μόχλου κατά την προϊστορία.

Οι γύρω λόφοι αποτελούνται από ασβεστολιθικής σύστασης χρώμα, το οποίο κατακρατά το νερό της βροχής, με αποτέλεσμα να δημιουργεί έδαφος πρόσφορο για καλλιέργειες που δεν απαιτούν συστηματική άρδευση, όπως π.χ. αμπέλια και ελιές. Τα βουνά στα νότια των λόφων είναι ιδανικοί βοσκότοποι. Οι δυνατότητες της γης δεν πέρασαν απαρατήρητες από τους εκάστοτε κατοίκους της περιοχής. Ακόμη και πριν από την εισαγωγή συστημάτων ποτισμού, η αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή ήταν αρκετή για να συντηρήσει αρκετές, αν και περιορισμένες σε μέγεθος, κοινότητες, όπως της Μυρσίνης, της Τουρλωτής, της Σφάκας και του Λάστρους. Ωστόσο, το έντονο ανάγλυφο δεν επιτρέπει εκτεταμένες καλλιέργειες, ούτε μαζική παραγωγή. Σημειώνεται ότι ο Μόχλος, δηλαδή η παραλία, σήμερα, έχει κάποιο μόνιμο και κάποιο ημιμόνιμο πληθυσμό, αλλά πριν αρχίσει η τουριστική ανάπτυξη του τόπου ήταν σχεδόν ακατοίκητος και η ενασχόληση με το ψάρεμα και άλλες θαλασσινές δραστηριότητες ήταν πολύ περιορισμένη. Τα παραπάνω είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά για το πώς αλλάζει ο τρόπος εκμετάλλευσης, αλλά και βίωσης, του ίδιου τόπου σε διαφορετικές ιστορικές και κοινωνικές περιστάσεις.

Επίσης, είναι χρήσιμα για να κατανοήσει κανείς τα προϊστορικά κατάλοιπα του Μόχλου, τα οποία είναι πλουσιότατα. Συγκεκριμένα, η σημαντικότερη θέση είναι ο οικισμός¹⁰ στη νότια ακτή της νησίδας, δηλαδή στον μυχώ του προϊστορικού διπλού λιμανιού. Ο οικισμός αυτός υπήρξε μακροβιότατος, εφόσον τα παλαιότερα κατάλοιπα χρονολογούνται στο τέλος της ΝΛ ή αρχές της ΠΜ Ι εποχής και τα τελευταία κατάλοιπα φθάνουν στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο. Ο οικισμός τότε εγκαταλείπεται και πιθανότατα οι κάτοικοι μετακομίζουν σε ορεινές και φυσικά οχυρές περιοχές, π.χ. στον βράχο

¹⁰ Soles και Davaras 1996.

του Κάστελλου, ο οποίος βρίσκεται κοντά στο χωριό Μυρσίνη και αποτελεί το ανατολικό όριο του ευρύτερου κόλπου του Μόχλου, ή στη θέση Καστρί της Τουρλωτής.¹¹ Περίοδος ακμής του προϊστορικού οικισμού θεωρείται η ΥΜ Ι φάση του, οπότε και χτίστηκε και το κτήριο Β2, το οποίο είναι ιδιαίτερα επιμελημένο και κομψό, με πελεκητή τοιχοδομία, κίονες και εσωτερικό αίθριο, αποθήκες για αγροτικά προϊόντα, χαλκό και κασσίτερο, τελετουργικούς χώρους, αλλά και πλήθος σφραγίδων, που αποτελούν ένδειξη άσκησης ελέγχου στη διακίνηση προϊόντων. Επομένως, στους ΥΜ Ι χρόνους ο Μόχλος διέθετε κάποιο ισχυρό κέντρο εξουσίας, το οποίο πιθανότατα ελεγχόταν από κάποια ηγετική ομάδα (ελίτ).

Την ίδια περίοδο, αλλά και λίγο υστερότερα, δημιουργείται στην κυρίως ακτή ένα συγκρότημα βιοτεχνικών εργαστηρίων¹² κεραμικής, χαλκουργίας και υφαντουργίας, δείγμα της ανάπτυξης του τόπου. Ταυτόχρονα, πέτρα που είχε εξορυχθεί από την περιοχή του Μόχλου, έχει εντοπισθεί ως οικοδομικό υλικό στο ανάκτορο των γειτονικών Γουρνιών.¹³ Η περιοχή του πιθανού λατομείου έχει εντοπισθεί στην κυρίως ακτή του Μόχλου, νοτιοδυτικά της νησίδας. Επομένως, η κοινότητα του Μόχλου εξήγε και οικοδομική πέτρα κατά τους ΥΜ χρόνους. Μία αγροικία στη θέση Χαλινομούρι,¹⁴ ανατολικά της νησίδας του Μόχλου, τεκμηριώνει την άποψη ότι η καλλιέργεια της γης είχε συστηματοποιηθεί σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους. Ωστόσο, στον Μόχλο δεν δημιουργήθηκε ποτέ ανάκτορο, σε αντίθεση με άλλες θέσεις, όπως τα Γουρνιά, ο Πετράς και η Ζάκρος. Δεν αποκλείεται, πέρα από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες,¹⁵ να έπαιξαν σημαντικό ρόλο και οι περιορισμένες δυνατότητες της εύφορης, αλλά περιορισμένης σε έκταση, πεδινής λεκάνης του Μόχλου.

Η δεύτερη σημαντική θέση είναι το νεκροταφείο,¹⁶ στη δυτική πλευρά της νησίδας (εικ. 5). Το νεκροταφείο αυτό επιλέχθηκε για μελέτη και στο παρόν πρόγραμμα, διότι αποτελεί ίσως το διασημότερο εύρημα της περιοχής ως τώρα, εξαιτίας των καλοχτισμένων τάφων του και της πληθώρας χρυσών και άλλων πολύτιμων κτερισμάτων που ήρθαν στο φως. Το νεκροταφείο αποτελείται σήμερα από τριάντα τάφους, αλλά τμήμα του μάλλον έχει καταρρεύσει λόγω της διάβρωσης του φυσικού βράχου από τη θάλασσα. Έτσι, αρχικά πρέπει να είχε περισσότερους. Οι περισσότεροι τάφοι είναι χτισμένοι πάνω στην επιφάνεια του εδάφους. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε είναι ντόπιες σχιστολιθικές πλάκες, υλικό από το οποίο αποτελείται ο φυσικός βράχος της θέσης. Οι περισσότεροι τάφοι είναι μονόχωροι ή δίχωροι, ενώ υπάρχουν και δύο συμπλέγματα τρίχωρα, τα Ι/Π/ΠΙ και ΙV/V/VI. Οι περισσότεροι τάφοι χρησιμοποιούν το φυσικό βάθρο αντί για πίσω τοίχο, ενώ υπάρχουν και κάποιες ταφικές βραχοσκεπές.

¹¹ Nowicki 2000, 103-4.

¹² Soles και Davaras (επιμ.) 2004.

¹³ Soles 1983-1991, 26 σημ. 9.

¹⁴ Soles και Davaras (επιμ.) 2004.

¹⁵ Whitelaw 2004.

¹⁶ Seager 1912. Soles 1992. Soles και Davaras 1996.

με τον ορθοστάτη. Διατηρείται σε ύψος 0,72 μ. Το δωμάτιο ΙΙ διαθέτει και ανατολικό τοίχο, ο οποίος επενδύει τμήμα του φυσικού βράχου που ορθώνεται πίσω από το ταφικό σύμπλεγμα Ι/ΙΙ/ΙΙΙ. Η επένδυση καλύπτει κοιλότητα του βράχου και για τον λόγο αυτό έχει μέγιστο πάχος 1,24 μ. στο σημείο αυτό, ενώ διατηρείται σε μέγιστο ύψος 1,26 μ. Το πάχος του δυτικού τοίχου περιορίζεται σημαντικά στη βόρεια απόληξή του. Εκεί ίσως υπήρχε είσοδος. Εναλλακτικά, θα μπορούσε να υπάρχει μία κόγχη. Σε αυτή την περίπτωση η είσοδος τοποθετείται αναγκαστικά στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου, το οποίο σήμερα δεν σώζεται.

Σε αυτή την περίπτωση το δωμάτιο ΙΙ θα έμοιαζε με το δωμάτιο ΙΙΙ, το οποίο είναι χτισμένο με αργούς λίθους, χωρίς ορθοστάτες, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το δωμάτιο ΙΙΙ αποτελεί ύστερη προσθήκη στον τάφο. Μέσα στο δωμάτιο ΙΙΙ εντοπίστηκε μία ΠΜ ΙΙ ταφή, η οποία υποδεικνύει ότι η πιθανή προσθήκη δεν απέχει χρονολογικά από την ανέγερση του αρχικού συγκροτήματος. Οι τοίχοι του δωματίου ΙΙΙ έχουν πάχος 0,32 μ. - 0,87 μ. και διατηρούνται σε ύψος 0,68 μ. - 0,82 μ. Αντί ανατολικού τοίχου χρησιμοποιείται ο φυσικός βράχος, με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα στο βόρειο άκρο του τάφου, όπου υπάρχει επένδυση από αργούς λίθους. Για τον λόγο αυτό, ο χώρος αυτός χαρακτηρίζεται και ως προθάλαμος του δωματίου.²⁰ Στον φυσικό βράχο εντοπίζεται μία κοιλότητα, αμέσως νότια της λίθινης επένδυσης.

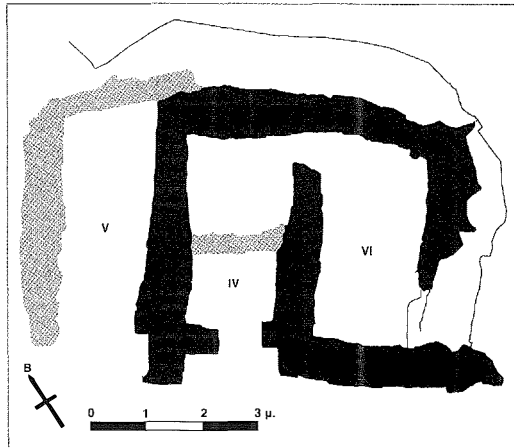
Η ανασκαφή του ταφικού συμπλέγματος Ι/ΙΙ/ΙΙΙ απέδωσε οστά ανάμικτα με κεραμική που καλύπτει όλο το διάστημα μεταξύ ΠΜ ΙΙ και ΜΜ ΙΑ. Ταυτόχρονα το ανώτερο στρώμα απέδωσε ΜΜ ΙΙΙ κεραμική, αλλά δεν απέδωσε οστά. Επομένως, ο τάφος χρησιμοποιήθηκε αδιάλειπτα κατά το διάστημα ΠΜ ΙΙ - ΜΜ ΙΑ, ενώ η υστερότερη δραστηριότητα δεν σχετίζεται απαραίτητα με ταφές.

Αμέσως βόρεια του τάφου Ι/ΙΙ/ΙΙΙ επιβιώνουν ίχνη πλακόστρωσης, η οποία καλύπτει όλο τον ανοιχτό χώρο μέχρι τη βόρεια απόληξη του Δυτικού Αναλήμματος, εκεί όπου έχει χτιστεί το ταφικό σύμπλεγμα ΙV/V/VΙ²¹ (εικ. 7). Μάλιστα, στη νοτιοανατολική γωνία αυτού του συμπλέγματος δημιουργείται βαθμιδωτή κατασκευή από λίθους, πιθανότατα κάποιος βαθμιδωτός βωμός με θρανίο. Ο ίδιος ο τάφος είναι ένα από τα καλύτερα δείγματα ΠΜ ταφικής αρχιτεκτονικής, με μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 8,20 μ. x 5,54 μ.

Όπως και ο τάφος Ι/ΙΙ/ΙΙΙ, η είσοδος του τάφου ΙV/V/VΙ έχει δύο παραστάδες, οι οποίες δημιουργούν έναν μικρό προθάλαμο στον χώρο ΙV. Οι τοίχοι του κεντρικού αυτού δωματίου, συνολικών μέγιστων διαστάσεων 3,50 μ. x 1,90 μ., είναι χτισμένοι με αργούς λίθους και ορθοστάτες. Διατηρούνται σε αξιοσημείωτο ύψος (1,60μ.) και κατά τόπους διασώζονται ακόμη και έως το επίπεδο της στέγης (2,09 μ.). Τον χώρο ΙV διαιρεί ένα εγκάρσιο τοιχάριο, πάχους 0,30 μ. - 0,45 μ. Πιθανότατα το τοιχάριο αυτό αποτελεί υστερότερη προσθήκη, όταν τα δωμάτια VI και ΙV είχαν γεμίσει με ταφές.

²⁰ Soles 1992, 48.

²¹ Soles 1992, 51-60.

Εικ. 7. Κάτοψη του τάφου IV/V/VI στον Μόγλο. Με μαύρο χρώμα οι σωζόμενοι τοίχοι του αρχικού κτίσματος. Με γκρίζο η μετέπειτα προσθήκη (με βάση την κάτοψη του Soles 1992: 52 fig. 20).

Το δωμάτιο VI έχει διαστάσεις 3,62 μ. x 1,90 μ. και είναι προσβάσιμο μόνο από το δωμάτιο IV. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με τον ίδιο τρόπο όπως το δωμάτιο IV. Έχουν πάχος 0,30 μ. - 0,80 μ. και διατηρούνται σε ύψος 1,50 μ. - 2,06 μ. Ο ανατολικός τοίχος έχει ξαναχτιστεί σε υστερότερη φάση, ίσως κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, αλλά υπάρχει λίθινη κρηπίδα που υποδεικνύει ότι στο σημείο υπήρχε κάποιος αντίστοιχος αρχικός τοίχος, του οποίου όμως η πορεία δεν ήταν απαραίτητα η ίδια με αυτόν που σώζεται σήμερα.

Σημειώνεται ότι και τα δύο αυτά δωμάτια ανήκουν στον αρχικό σχεδιασμό του τάφου IV/V/VI και έχουν χτιστεί με ίδιου τύπου αργούς λίθους και ορθοστάτες, ενώ οι τοίχοι και των δύο δωματίων θεμελιώνονται είτε επάνω σε προεξοχές του φυσικού βράχου, είτε σε χαμηλούς τοιχοβάτες και λιθοσειρές θεμελίωσης. Αντίθετα, το δωμάτιο V, διαστάσεων 4,40 μ. x 1,70 μ. δείχνει χτισμένο με διαφορετικό και λιγότερο επιμελή τρόπο. Η είσοδός του είναι απλή, χωρίς τις χαρακτηριστικές παραστάδες. Οι τοίχοι του, πάχους 0,54 μ. - 0,80 μ. είναι χτισμένοι κυρίως με αργούς λίθους και πολύ λίγους ορθοστάτες.

Η είσοδος, επίσης, δεν έχει λίθινο κατώφλι όπως η είσοδος του δωματίου IV. Αν και ο Seager²² αναφέρει ότι είχε εντοπίσει εκτός θέσης δύο λίθινες πλάκες, που πιθανότατα έκλειναν τις δύο εισόδους, είναι πιθανό ότι η είσοδος του δωματίου IV αρχικά έκλεινε με πόρτα και όχι με πλάκα. Σε αυτή την περίπτωση η πλάκα θα μπορούσε να είναι υστερότερη προσθήκη, ίσως ένδειξη της τελικής σφράγισης του τάφου. Αν ισχύει αυτή η υπόθεση, θα πρέπει κανείς να αναρωτηθεί κατά πόσον το δωμάτιο V έκλεινε εξαρχής. Ίσως και η δική του πλάκα να ήταν ύστερη προσθήκη και αρχικά το δωμάτιο να έμενε ανοιχτό.

²² Seager 1912, 40-3.

Σε κάθε περίπτωση, το δωμάτιο V διαφέρει σε σχέση με τα άλλα δύο. Πιθανότατα προστέθηκε στο αρχικό κτίσμα. Οι αποθέσεις οστών και κεραμικής μέσα στα δωμάτια του ταφικού συμπλέγματος υποδεικνύουν ότι ο τάφος χτίστηκε αρχικά ως συγκρότημα δύο δωματίων στην ΠΜ ΙΙΑ. Κατά την ΠΜ ΙΙΒ και ιδίως προς το τέλος της περιόδου αυτής και την αρχή της ΠΜ ΙΙΙ τα αρχικά διαμερίσματα γέμισαν με ταφές, χτίστηκε ο εγκάρσιος τοίχος του δωματίου IV για να τις σφραγίσει και προστέθηκε και το δωμάτιο V. Ο τάφος ξαναχρησιμοποιήθηκε σποραδικά για ταφές κατά τη ΜΜ ΙΙΙ.

III. Η αρχιτεκτονική αποκατάσταση των ταφικών συμπλεγμάτων I/II/III και IV/V/VI

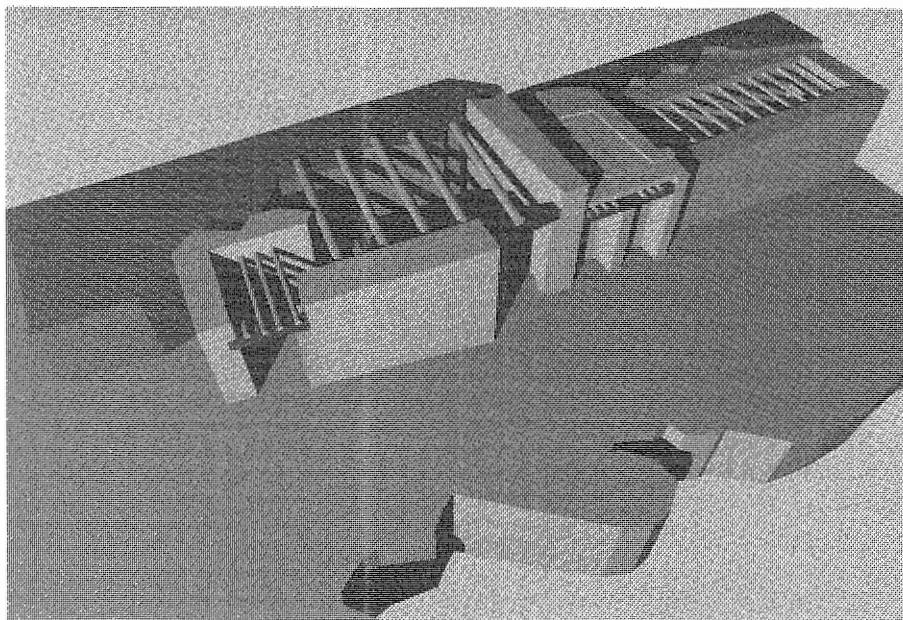
Η αρχιτεκτονική αποκατάσταση των δύο ταφικών συμπλεγμάτων φαίνεται σχετικά απλό έργο, διότι οι τοίχοι των τάφων διατηρούνται σε σχετικά ικανοποιητικό ύψος, ενώ ειδικά οι τοίχοι του συμπλέγματος IV/V/VI διατηρούνται σε κάποια σημεία πλήρως. Η προσπάθεια αποκατάστασης των δύο ταφικών κτηρίων εστίασε περισσότερο στα τεχνικά ζητήματα για την κατά το δυνατόν ακριβέστερη απόδοσή τους.

Το κυριότερο πρόβλημα στην αποκατάσταση του ταφικού συμπλέγματος I/II/III ήταν η τοποθέτησή του στον περιβάλλοντα χώρο του. Κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον, διότι ο χώρος ανάμεσα στον κατακόρυφο βράχο της απόκρημνης ακτής και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι πολύ στενός, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η φωτογράφιση του χώρου από ικανοποιητική απόσταση, έστω και υπό γωνία. Για τον λόγο αυτό αποφασίστηκε να δημιουργηθεί αρχικά ένα πολύ σχηματικό πρόπλασμα του κτίσματος αλλά και του φυσικού αναγλύφου του άμεσου περιγυρού του (εικ. 8). Στο πρόπλασμα αυτό αποκαταστάθηκαν μόνο τα ανοίγματα εισόδου και οι εσοχές που τεκμηριώνονται με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, όχι όμως και τα πιθανολογούμενα ανοίγματα του δωματίου II.

Στα αρχικά προπλάσματα τοποθετήθηκαν και τα δοκάρια της στέγης. Η στέγη έχει αποδοθεί ως επίπεδη, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία για δίρριχτες στέγες στη μινωική αρχιτεκτονική, αλλά το αντίθετο. Η μελέτη αποκατάστασης της στέγης ακολούθησε την αντίστοιχη πορεία με τη μελέτη των τάφων I και II στα Γουρνιά.²³ Αρχικά διαπιστώθηκε ότι τα διαστήματα μεταξύ τοίχων δεν έχουν μεγάλο πλάτος. Επομένως, δεν ήταν απαραίτητη η χρήση χοντρών δοκαριών. Αντίθετα, οι λεπτοί τοίχοι επέβαλαν τη χρήση λεπτών κορμών, π.χ. νεαρών δένδρων, ή χοντρών κλαδιών. Αυτού του τύπου τα δοκάρια αποτελούν μία εύκολη, γρήγορη και φτηνή λύση, διότι δεν απαιτούν συστηματική υλοτόμηση.

Η απόδοση συμπεριέλαβε και το δωμάτιο III, αντίθετα με την άποψη του Soles, ο οποίος θεωρεί ότι το δωμάτιο III ήταν υπαίθριος χώρος, ώστε να είναι προσβάσιμη η κοιλότητα στο φυσικό βράχο. Στηρίζει την άποψή του στη μεγάλη υψομετρική δια-

²³ Βαβουρανάκης 2005.

Εικ. 8. Σχηματικό πρόπλασμα ψηφιακής αποκατάστασης τάφου I/II/III στον Μόχλο.

φορά μεταξύ του δαπέδου του δωματίου και του υψηλότερου σημείου της κοιλότητας. Από την άλλη πλευρά, οι μετρήσεις που ο ίδιος παραθέτει στα σχέδιά του,²⁴ δείχνουν ξεκάθαρα ότι υπάρχει έντονη κλίση στον χώρο από βορρά προς νότο. Η διαφορά ύψους ανάμεσα σε δάπεδο και πυθμένα κοιλότητας στο σημείο που έχει μετρηθεί η κοιλότητα είναι 1,78 μ.²⁵ Αν και το ύψος ορόφου με βάση τον τάφο IV/V/VI είναι στα 2 μ. - 2,10 μ., δεδομένης της κλίσης, θα μπορούσε να υπάρχει ελαφρά χαμηλότερη στέγη, η οποία δεν θα συμπεριλάμβανε και την κοιλότητα. Η πρόσβαση σε αυτή την περίπτωση εξασφαλίζεται με μία οπή στη στέγη και κάποια ξύλινη σκάλα. Εναλλακτικά θα μπορούσε έτσι κι αλλιώς στο σημείο αυτό να μην υπάρχει στέγη και το δωμάτιο III να αποτελεί ημι-υπαίθριο χώρο. Τέλος, για να αποδοθεί η άποψη του Soles, σχετικά με τη χρήση του βόρειο τμήματος του δωματίου III ως προθαλάμου, τοποθετήθηκαν δοκίδες σε πυκνότερα διαστήματα, από ό,τι στο υπόλοιπο δωμάτιο.

Εξαιτίας αυτής της ασάφειας αποφασίσθηκε να μην αποκατασταθεί η στέγη σε ολόκληρο το κτίσμα, παρά μόνο στο κεντρικό δωμάτιο I. Επάνω από τη σειρά των δοκών έχει υποτεθεί στρώση καλαμιών και κλαδιών. Ο Seager,²⁶ κατά την ανασκαφή

²⁴ Soles 1992, 44 Fig. 16.

²⁵ Ό.π. Η κοιλότητα έχει μετρηθεί στα 24,39 μ. και το κατώτατο σημείο του δαπέδου κοντά στον δυτικό τοίχο στα 22,61 μ.

²⁶ Seager 1912, 46.

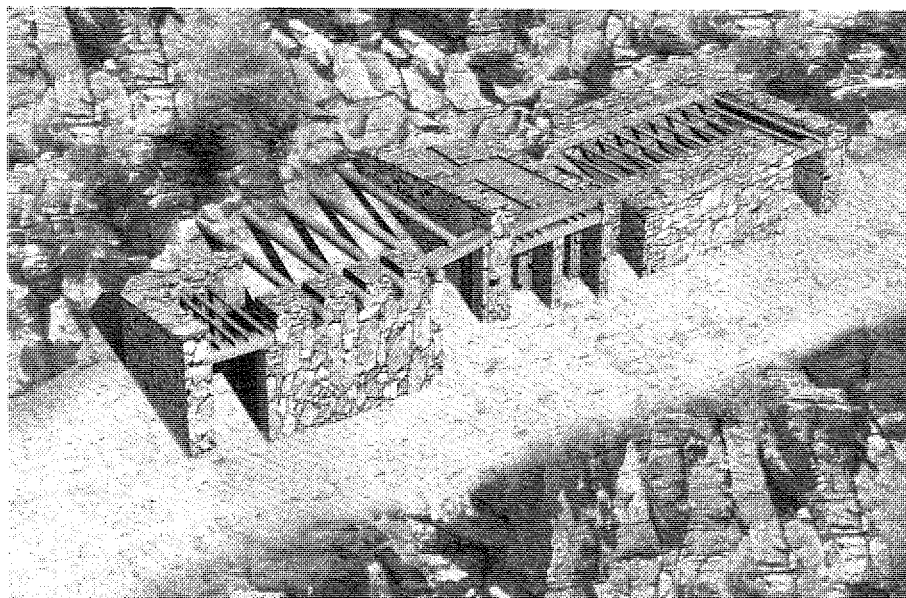
των τάφων του Μόχλου, είχε εντοπίσει τμήματα κονιάματος με αποτυπώματα καλαμιών ή κλαδιών και είχε υποθέσει ότι προέρχονταν από την οροφή του τάφου IV/V/VI. Επάνω στα καλάμια και τα κλαδιά πιθανότατα στρωνόταν στρώμα πηλοκονιάματος ή απλού κούσκουρα. Αντίστοιχη είναι και η υπόθεση της στέγασης των ΠΜ II οικιών στο Μύρτος.²⁷ Παρόμοιες, αλλά πιο σύνθετες λύσεις, παρατηρούνται στη σύγχρονη λαϊκή και παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Κρήτης.²⁸ Πάνω από τα δοκάρια της οροφής τοποθετούνται καλάμια και σανίδες ή και σχιστολιθικές πλάκες. Στη συνέχεια τοποθετούνται θάμνοι και επάνω από αυτούς πηλόχωμα πάχους 0,5 - 0,10 μ. Τελικά, η στέγη επιστρώνεται με λεπίδα ή δωματόχωμα πάχους 0,15 - 0,20 μ. Με βάση τις παραπάνω προδιαγραφές, οι στέγες των παραδοσιακών σπιτιών έχουν συνολικό πάχος 0,50 μ., εφόσον προστεθεί το πάχος των δύο στρωμάτων χώματος και υπολογισθούν και άλλα 0,20 μ. για τα στρώματα των θάμνων και των καλαμιών.

Για την αποκατάσταση της στέγης ιδιαίτερα χρήσιμη αποδείχθηκε η διαδικασία παραγωγής των φωτορραλιστικών αποκαταστάσεων, η οποία συμπεριέλαβε προσομοίωση της κατασκευής του κτηρίου μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια και αποκατάσταση όλων των επιμέρους στοιχείων σε τρεις διαστάσεις, ακόμη και των αφανών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έγινε προσπάθεια προσομοίωσης της πίεσης που θα ασκούσαν τα στρώματα καλαμιών, κλαδιών και κούσκουρα στα δοκάρια της οροφής. Ωστόσο, τα διαστήματα μεταξύ του φυσικού βράχου και των δυτικών τοίχων δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλα, οπότε τα δοκάρια μάλλον θα άντεχαν το βάρος της στέγης. Σημειώνεται ότι δεν έγινε πλήρης προσομοίωση της στέγης του δωματίου I, διότι η αποκατάσταση θα έκρυβε την εσωτερική διαρρύθμιση του δωματίου με το εσωτερικό τοιχάριο. Ουσιαστικά τοποθετήθηκε το πρώτο στρώμα καλαμιών, θάμνων και πηλοχώματος που απαντά στη σύγχρονη παραδοσιακή αρχιτεκτονική.

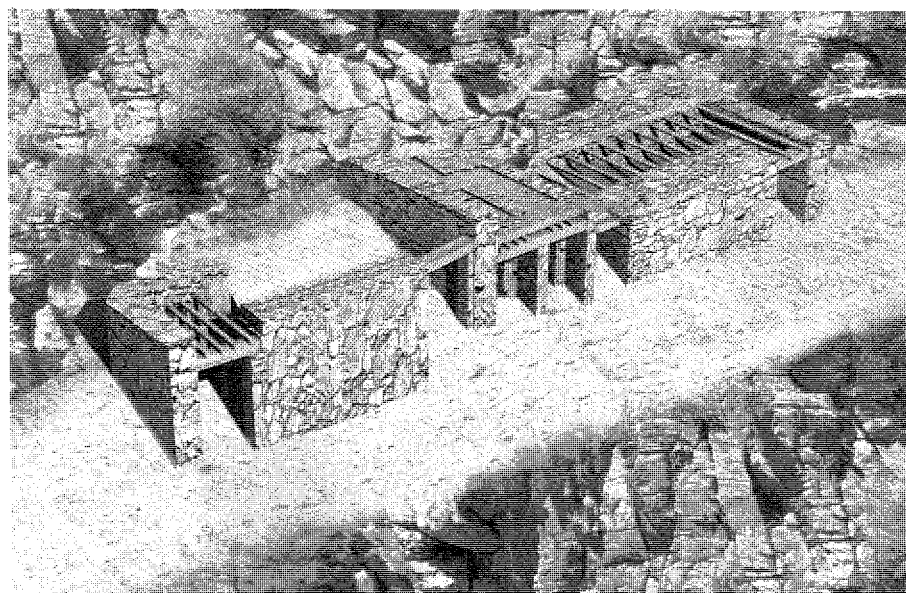
Από το αρχικό πρόπλασμα προέκυψαν δύο τελικές εικόνες (**εικ. 9** και **10**). Στην πρώτη έχει αποδοθεί μία μόνο είσοδος στο δωμάτιο II, στο νότιο τμήμα του και μία κόγχη στο βόρειο τμήμα του, κοντά στο δωμάτιο I. Επίσης, το δωμάτιο III αποδίδεται εξ ολοκλήρου στεγασμένο. Στη δεύτερη αποκατάσταση αποδίδονται δύο εισοδοί στο δωμάτιο II, ενώ στο δωμάτιο III μόνο ο θεωρούμενος προθάλαμος έχει δοκίδες στέγασης. Το υπόλοιπο δωμάτιο αποδίδεται υπαίθριο. Η υφή των τοίχων προσομοιώθηκε εξ ολοκλήρου, με βάση τη φωτογραφική αποτύπωση των καταλοίπων (**εικ. 11**). Πόρτες δεν τοποθετήθηκαν, καθώς είναι πολύ πιθανόν ότι οι εισοδοί φράσσονταν με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Τέλος, έγινε προσπάθεια προσομοίωσης του άμεσου περιβάλλοντος χώρου, η οποία όμως δεν είναι λεπτομερής, αλλά προσπαθεί να αποδώσει τη γενική εντύπωση και μόνο. Π.χ. δεν σημειώνεται η κοιλότητα στο δωμάτιο III, ούτε οι οδοντώσεις του φυσικού βράχου στο δάπεδο (σύγκρινε **εικ. 8-11**).

²⁷ Cameron 1972.

²⁸ Βασιλειάδης 1955, 45-6. Επιτροπάκης 2004, 457. Ζαγορήσιου 1996, 58-9.

Εικ. 9. Τελική ψηφιακή αποκατάσταση τάφου I/II/III στον Μόγλο: Αποδίδεται στέγαση σε όλα τα δωμάτια, ενώ δεν σημειώνεται είσοδος στο δωμάτιο II.

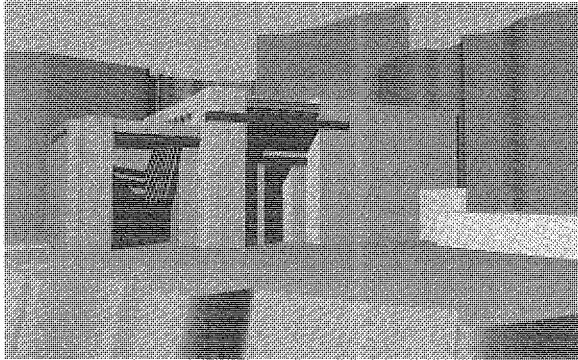

Εικ. 10. Τελική ψηφιακή αποκατάσταση τάφου I/II/III στον Μόγλο: Το δωμάτιο III είναι αστέγαστο, ενώ το δωμάτιο II έχει δύο εισόδους.

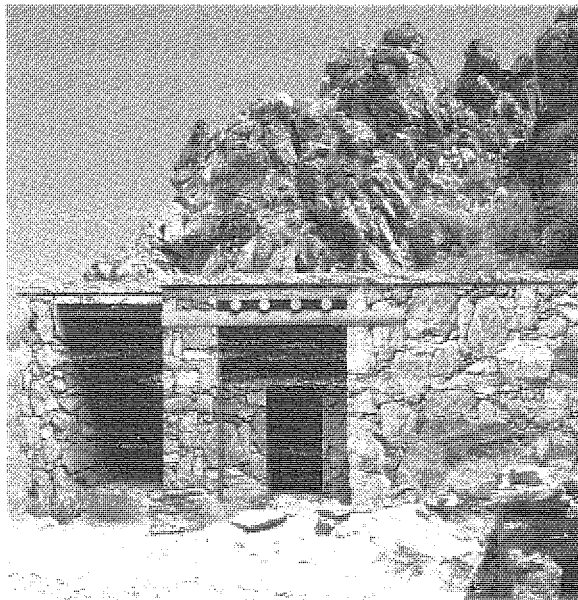

Εικ. 11. Άποψη του τάφου I/II/III στον Μόχλο από βορειοδυτικά.

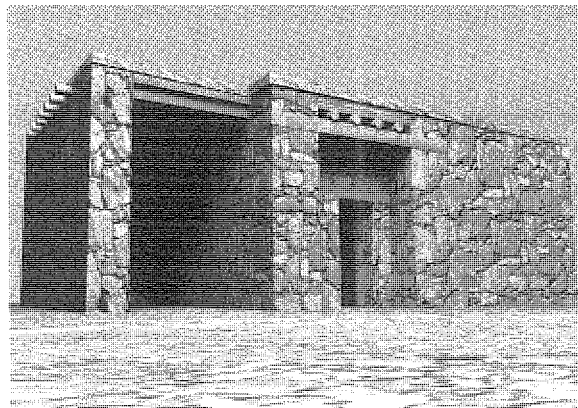
Η αποκατάσταση του τάφου IV/V/VI ακολούθησε ανάλογη πορεία. Αρχικά δημιουργήθηκε ένα σχηματικό πρόπλασμα (**εικ. 12**), για να τοποθετηθούν οι όγκοι του κτηρίου σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο, ο οποίος αποδόθηκε σχηματικά. Στο πρόπλασμα τοποθετήθηκαν και τα δοκάρια της στέγης, ενώ έγινε και προσομοίωση των στρωμάτων χρώματος και θάμνων, όπως και με το ταφικό σύμπλεγμα I/II/III. Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν δύο τελικές αποκαταστάσεις (**εικ. 13** και **14**). Στην πρώτη ο θεατής βρίσκεται ακριβώς μπροστά στην πρόσοψη του τάφου. Στην αποκατάσταση αυτή, η ψηφιακή εικόνα του κτηρίου τοποθετήθηκε στη φωτογραφία του άμεσου περιγύρου του κτίσματος, ώστε να αποδοθεί η συνολική εντύπωση του προϊστορικού επισκέπτη. Στη δεύτερη αποκατάσταση το κτήριο αποδίδεται υπό γωνία, χωρίς υπόβαθρο, διότι ήταν αδύνατον να γίνει φωτογράφιση από το αντίστοιχο σημείο στον ίδιο τον χώρο. Η δεύτερη αποκατάσταση αποδίδει καλύτερα τους όγκους του κτηρίου, οι οποίοι δεν είναι τόσο σαφείς στη μετωπική αποκατάσταση, η οποία όμως έχει το πλεονέκτημα της απεικόνισης του γύρω χώρου.

Εικ. 12. Σχηματικό πρόπλασμα ψηφιακής αποκατάστασης του τάφου IV/V/VI στον Μόγλο.

Εικ. 13. Τελική φωτορρεαλιστική αποκατάσταση τάφου IV/V/VI στον Μόγλο.

Εικ. 14. Τελική ψηφιακή αποκατάσταση τάφου IV/V/VI στον Μόγλο, υπό γωνία, χωρίς βάθος.

Και στις δύο περιπτώσεις οι τοίχοι αποκαταστάθηκαν με βάση φωτογραφίες των ίδιων των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Στη μετωπική αποκατάσταση μάλιστα διατηρήθηκαν κατά το δυνατόν οι πραγματικοί τοίχοι και συμπληρώθηκαν ψηφιακά όπου ήταν απαραίτητο. Στη δεύτερη αποκατάσταση οι τοίχοι είναι εξ ολοκλήρου δημιουργημένοι ψηφιακά. Στη στέγη τοποθετήθηκε ένα απλό και μονό γείσο. Όπως σημειώνει η Schoep,²⁹ πολλά πήλινα πλαστικά ομοιώματα οικιών φέρουν είτε μονό είτε, συχνότερα, διπλό γείσο. Αν και δεν υπάρχουν αρχιτεκτονικά ευρήματα που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη γείσου στα μινωικά κτήρια, η τόσο συχνή τους παρουσία στα ομοιώματα υποδηλώνει ότι μάλλον υπήρχαν. Στις αποκαταστάσεις του τάφου IV/V/VI προτιμήθηκε απλό και όχι διπλό γείσο, το οποίο εξέχει ελάχιστα από τη γραμμή του τοίχου, ώστε να μην απομακρύνεται πάρα πολύ και από την πιθανότητα να μην υπήρχε γείσο. Τέλος, όπως και στην περίπτωση του τάφου I/II/III, δεν αποκαταστάθηκαν πόρτες, διότι ο ανασκαφέας αναφέρει την εύρεση λίθινων πλακών, οι οποίες πιθανότατα σφράγιζαν τις δύο εισόδους του τάφου.

IV. «Οργανική αρχιτεκτονική», τοπογραφία και κοινωνική δομή

Όπως ήδη σημειώθηκε, οι τάφοι I/II/III και IV/V/VI αποτελούν δείγματα «οργανικής αρχιτεκτονικής». Χτίστηκαν με αυτόν τον τρόπο ώστε να μην ξεχωρίζουν εμφαντικά από τον περιβάλλοντα χώρο τους. Από την άλλη πλευρά, ο Soles³⁰ έχει τονίσει την ιδιαίτερη μνημειακότητα των δύο αυτών συμπλεγμάτων, τουλάχιστον σε σύγκριση με τα γνωστά παραδείγματα ΠΜ αρχιτεκτονικής, οικιστικής και ταφικής. Έχει μάλιστα προτείνει ότι οι τάφοι αυτοί, όπως και οι περισσότεροι στον Μόχλο, είναι οικιόμορφοι, δηλαδή μιμούνται τα πρότυπα της οικιστικής αρχιτεκτονικής. Οι δύο αυτές προτάσεις εμπεριέχουν μία αντίφαση, όσον αφορά τη σχέση αρχιτεκτονικής και φυσικού τοπίου.

Η «οργανική αρχιτεκτονική», χρησιμοποιεί ντόπια υλικά δομής και επομένως τα κτήρια εντάσσονται ομαλά στον τοπογραφικό τους περίγυρο και στο φυσικό περιβάλλον. Λ.χ. ένας ξένος περαστικός, χωρίς ιδιαίτερη γνώση της περιοχής και των κτισμάτων της, δύσκολα θα ξεχώριζε το νεκροταφείο του Μόχλου μέσα από τις ιδιαιτερότητες του αναγλύφου. Η εμφάνιση της αισθητικής αυτής αντίληψης είναι ένα φαινόμενο χρονικά και ιστορικά καθορισμένο, διότι συγχρονίζεται με την εδραίωση οικιστικών συνόλων π.χ. στον Μόχλο, τα Γουρνιά, το Παλαίκαστρο, τα Μάλια, τη Ζάκρο, το Μύρτος και τη Βασιλική.³¹ Επιπλέον, η εγκατάλειψή της κατά την ΠΜ III και ΜΜ I περίοδο, συγχρονίζεται με εκτεταμένες καταστροφές και αλλαγές στους οικισμούς, που οδήγησαν σε ακόμη σημαντικότερες αρχιτεκτονικές αλλαγές, αυτή τη φορά σε ολόκληρο το νησί. Αμέσως μετά εμφανίζονται και τα πρώτα πολύ γνωστά μι-

²⁹ Schoep 1994.

³⁰ Soles 1988-1992.

³¹ Watrous 1994, 705-10.

νωικά ανάκτορα, ενώ πολλοί οικισμοί μετασχηματίζονται σε ισχυρά και εκτεταμένα οικιστικά κέντρα.

Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι η «οργανική αρχιτεκτονική» ήταν ένας τρόπος οργάνωσης δραστηριοτήτων στο τοπίο, για τη νοσηματοδότηση αυτού του τοπίου με συγκεκριμένο τρόπο.³² Ο τρόπος κατασκευής του ΠΜ ΙI τάφου προσπαθούσε να προσομοιώσει την εμπειρία του σπηλαίου, καθώς οι κτιστές προσθήκες αποσκοπούσαν στη διαμόρφωση του φυσικού βράχου σε μικρό κλειστό χώρο, πολύ ανάλογο με το εσωτερικό σπηλαίου. Κάτι ανάλογο έχει υποστηριχθεί³³ και για τους ΠΜ θόλους της Μεσαράς στη νότια κεντρική Κρήτη, με τη διαφορά ότι αντί να μιμούνται εξωτερικά τη μορφή σπηλαίων, ο λιθόκτιστος θόλος τους προσομοίωνε την εμπειρία του εσωτερικού ενός σπηλαίου. Οι προσομοιώσεις αυτές πιθανότατα οργάνωναν τη συλλογική μνήμη, συνδέοντας τις νέες ΠΜ ΙI κοινότητες με το ΝΛ και ΠΜ ΙI παρελθόν τους, όταν τα σπήλαια χρησιμοποιούνταν ευρέως.³⁴ Έτσι δημιουργούνταν οι αναγκαίες ιστορικές ρίζες για την εδραίωση των ΠΜ ΙI κοινοτήτων στον χώρο. Η ταφική τελετουργία βρισκόταν στο επίκεντρο αυτής της διαδικασίας, καθώς εξ αντικειμένου σχετίζεται άμεσα με την πραγμάτευση του παρελθόντος.

Οι οικιόμορφοι τάφοι, από την άλλη πλευρά, έχουν διαφορετικές κοινωνικές προεκτάσεις. Αφενός, το χτίσιμό τους συνεπάγεται αυξημένη επένδυση σε εργατώρες και, σύμφωνα με τον Soles, προδίδει την ύπαρξη ηγετικής ομάδας (ελίτ), η οποία ήταν σε θέση να οργανώσει και να υποστηρίξει το κόστος για ένα αντίστοιχο οικοδομικό πρόγραμμα. Αφετέρου, οι οικιόμορφοι τάφοι υποβάλλουν την ιδέα ότι το πεδίο της ταφικής τελετουργίας είναι αντίγραφο του κόσμου της καθημερινής ζωής. Σύμφωνα πάντα με την αντίληψη αυτή, οι όποιες διαφορές παρατηρούνται στην κτέριση των νεκρών, αναλογούν σε διαφορές κοινωνικής ιεραρχίας στην καθημερινή ζωή. Το ταφικό πεδίο θεωρείται έτσι ακριβής αντανάκλαση της κοινωνικής δομής.

Αναμφισβήτητα, τα δύο ταφικά συμπλέγματα του Μόχλου αποτελούν δείγματα εξαιρετικής ποιότητας αρχιτεκτονικής σχεδίασης και κατασκευής, τουλάχιστον για τα μέτρα της ΠΜ περιόδου. Μολοντούτο, οι αποκαταστάσεις δείχνουν ξεκάθαρα ότι στη συνολική εντύπωση το «οργανικό» στοιχείο κυριαρχεί του οικιόμορφου. Τα οικιόμορφα στοιχεία περιορίζονται στη διαμόρφωση της εισόδου με παραστάδες και πιθανώς στην αποκατάσταση του γείσου στη στέγη. Έχω υποστηρίξει αλλού³⁵ ότι τα οικιόμορφα στοιχεία της πρόσοψης διευκόλυναν το συμβολικό πέρασμα του νεκρού από τον χώρο των ζωντανών στη μεταφυσική σφαίρα των προγόνων και λειτουργούσαν ως στοιχείο σύνδεσης ανάμεσα στους ζωντανούς που παρευρίσκονταν στις ταφικές τελετές με τους νεκρούς που είχαν αποτεθεί στο εσωτερικό των τάφων. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν η σύνδεση των δύο κόσμων και πιθανότατα υπογραμ-

³² Vavouranakis 2002a, 110-3· 2002β.

³³ Branigan 1993, 37-40.

³⁴ Branigan 1998, 55-60. Ζώης 1973, 74· 1997, 44.

³⁵ Vavouranakis 2002a.

μιζόταν η σημασία των νεκρών και άρα του παρελθόντος, της παράδοσης και της τοπικής ιστορίας. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η επιλεκτική χρήση οικιόμορφων στοιχείων ενίσχυε τις συμβολικές προεκτάσεις της «οργανικής αρχιτεκτονικής».

Επομένως, το νεκροταφείο του Μόχλου δείχνει μία προσπάθεια αναπαραγωγής του φυσικού προτύπου μέσα από την οργανική αρχιτεκτονική και, άρα, έναν προβληματισμό σχετικά με την έννοια του φυσικού τοπίου. Ο προβληματισμός αυτός συνεπάγεται ότι το τοπίο δεν ήταν απλώς το ουδέτερο, φυσικό υπόβαθρο της ανθρώπινης δράσης, αλλά μία νοηματοδοτημένη και άρα σημαντική για τον κοινωνικό ιστό οντότητα. Τα παραπάνω αποκτούν ιδιαίτερη σημασία όσον αφορά την κατανόηση της θέσης και του ρόλου του νεκροταφείου στην κοινότητα του Μόχλου. Για να πλευσει κανείς προς τον Μόχλο, θα έπρεπε να ακολουθήσει τα δυτικά θαλάσσια ρεύματα, τα οποία οδηγούν κατευθείαν στη δυτική πλευρά της νησίδας, όπου δηλαδή βρίσκεται το νεκροταφείο. Στη συνέχεια είτε ακολουθεί το ρεύμα προς το πιθανό δυτικό λιμάνι του Μόχλου, είτε πλέει γύρω από τη νησίδα και καλυμμένος από τα ρεύματα εισέρχεται στο ανατολικό λιμάνι του Μόχλου, πρακτική που και σήμερα ακολουθούν οι ντόπιοι ψαράδες. Σε κάθε περίπτωση, το νεκροταφείο βρίσκεται στην είσοδο του λιμανιού, ως ένα είδος άτυπου σήματος της τοπικής ταυτότητας.

Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η πλευση προς τον Μόχλο, επιχειρήθηκε μία εικονική αποκατάσταση της περιοχής (εικ. 15),³⁶ πολύ σχηματική, που στόχο έχει να αποδώσει την εικόνα της πλευσης προς τον Μόχλο. Αποδίδει πιστά τις ισοϋψείς του δημοσιευμένου τοπογραφικού χάρτη του Μόχλου,³⁷ αλλά δεν προσομοιώνει τη βλά-

Εικ. 15. Ψηφιακή αποκατάσταση της περιοχής του Μόχλου κατά την προϊστορία, από βορειοδυτικά.

³⁶ Οι εικονικές αποκαταστάσεις μνημείων αλλά και ολόκληρων τοπίων έχουν εξελιχθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια και μαζί τους και η σχετική προβληματική, θεωρητική, μεθοδολογική και τεχνική Ενδεικτικά βλέπε ανακοινώσεις στο Barceló, Forte και Sanders (επιμ.) 2000. Πιο πρόσφατη δημοσίευση είναι του Forte (2005), όπου και επιπλέον βιβλιογραφία. Η εμφάνιση σε τέτοια ζητήματα έχει αναδείξει την ανάγκη του σχολιασμού κάθε απόπειρας εικονικής απεικόνισης, ιδίως όσον αφορά τους στόχους της.

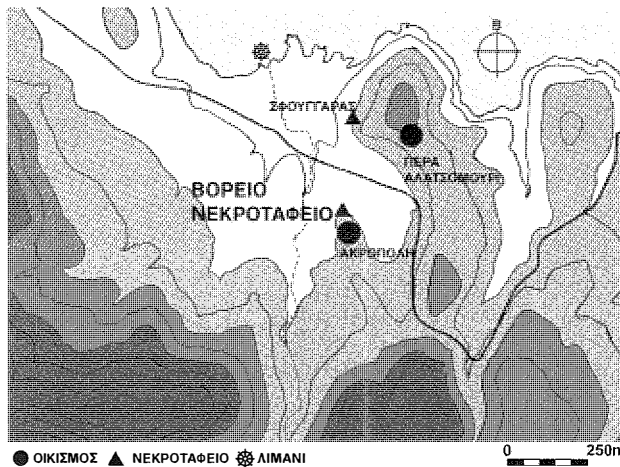
³⁷ Soles και Davaras 1996.

σταση της εποχής, γιατί η βλάστηση δεν αποτελεί στόχο του παρόντος προγράμματος. Με αυτή την αποκατάσταση ενισχύεται η άποψη που σημειώθηκε παραπάνω, ότι, δηλαδή, ένας ξένος δύσκολα θα ξεχώριζε το νεκροταφείο από τον περίγυρό του. Επομένως, η «οργανική» αρχιτεκτονική θα λειτουργούσε ως όριο εδραίωσης της τοπικής ταυτότητας, ως ένα μέτρο διαχωρισμού ντόπιων και επισκεπτών, μέσα από τους διαφορετικούς βαθμούς γνώσης του τοπίου και άρα τη διαφορετική ικανότητα δράσης των υποκειμένων στην περιοχή του Μόχλου.

VI. Σκαρίφημα της τοπογραφίας και των αρχαιολογικών καταλοίπων της Εποχής του Χαλκού στα Γουρνιά

Ένα ακόμη νεκροταφείο, σύγχρονο του Μόχλου, έχει εντοπισθεί δυτικότερα, στα Γουρνιά. Η τοπογραφία της περιοχής των Γουρνιών (εικ. 16) έχει ήδη σκιαγραφηθεί με αρκετή λεπτομέρεια στην παρουσίαση των τάφων Ι και ΙΙ.³⁸ Εδώ ενδεικτικά επαναλαμβάνονται τα κυριότερα σημεία. Τα Γουρνιά είναι μία πεδινή περιοχή δίπλα στη θάλασσα. Περικλείεται από βουνά και λόφους και στην αρχαιότητα υδρευόταν από ποτάμι που σήμερα είναι ξερό. Η καλλιεργήσιμη γη και τα ημιορεινά και ορεινά βοσκοτόπια αρκούν για την επιβίωση μίας περιορισμένης σε μέγεθος κοινότητας. Ωστόσο, οι εγκαταστάσεις ελλιμενισμού στις εκβολές του ποταμού, όπως μαρτυρούν κατάλοιπα προϊστορικών τοίχων που σήμερα βρίσκονται κάτω από τη θάλασσα,³⁹ υποδεικνύουν ότι η οικονομία των Γουρνιών στηριζόταν και στο εμπόριο.

Κεντρική θέση στην τοπογραφία των Γουρνιών κατέχει ο λεγόμενος λόφος της Ακρόπολης, όπου και ο κύριος οικισμός της Εποχής του Χαλκού. Απέναντι από την

Εικ. 16. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής των Γουρνιών.

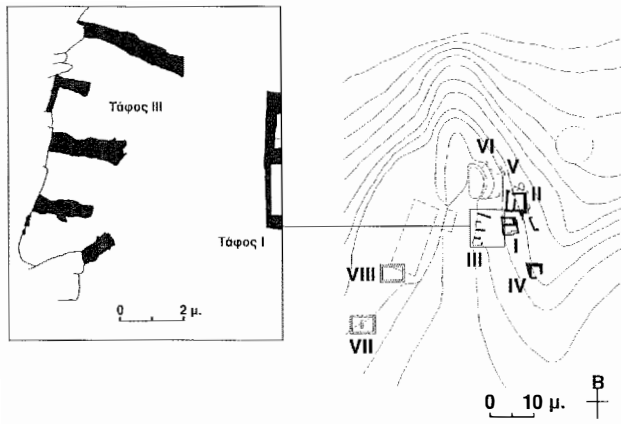
³⁸ Βαβουρανάκης 2005, 40-3.

³⁹ Watrous και Blitzer 1999.

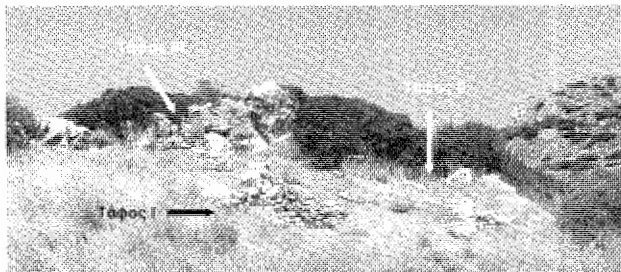
Ακρόπολη, στα βόρεια, είναι ένας δεύτερος λόφος, ο οποίος ονομάζεται Πέρα Αλατσομούρι. Και αυτός είχε κατοικηθεί κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Επιπλέον, θα πρέπει να αποτελούσε σημείο αναφοράς για τη ναυσιπλοΐα, διότι είναι ιδιαίτερα εμφανής σε όσους πλέουν από τα δυτικά, ακολουθώντας τα ετήσια θαλάσσια ρεύματα.⁴⁰

Τα πρώτα δείγματα ανθρώπινης παρουσίας στα Γουρνιά χρονολογούνται στη ΝΔ περίοδο. Αποθέσεις ΠΜ ΙΙ υλικού στη δυτική κλιτύ του λόφου της Ακρόπολης επιτρέπουν την υπόθεση ότι ο οικισμός που έχει ήδη αναφερθεί ιδρύθηκε κατά την περίοδο αυτή.⁴¹ Ο οικισμός αυτός επιβίωσε μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού, γύρω στο 1200 π.Χ. Η μεγαλύτερη περίοδος ακμής του υπήρξε η ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι, όταν εξελίχθηκε σε εκτεταμένο αστικό κέντρο, με οργανωμένο δίκτυο δρόμων και ανάκτορο στην κορυφή του λόφου.

Πιο καλά σώζονται τα δύο νεκροταφεία της εποχής, το λεγόμενο Βόρειο Νεκροταφείο⁴² και ο Σφουγγαράς.⁴³ Το Βόρειο Νεκροταφείο (εικ. 17 και 18), όπως φαίνεται

Εικ. 17. Κάτοψη του Βόρειου Νεκροταφείου των Γουρνιών με έμφαση στον τάφο ΙΙΙ (με βάση τα σχέδια του Soles 1992: 29 fig. 11, Plan 1).

Εικ. 18. Άποψη του Βόρειου Νεκροταφείου των Γουρνιών από ανατολικά.

⁴⁰ Agourides 1997.

⁴¹ Soles 1979.

⁴² Boyd 1904, 42. Βλ. και Boyd 1905, 182-8. Boyd-Hawes κ.ά. 1908, 20, 40, 56. Soles 1992, 1-40.

⁴³ Boyd 1905, 180-3. Hall 1912. Soles 1992, 1-3.

και από το όνομά του, βρίσκεται σε ένα έξαρμα της βόρειας κλιτύς του λόφου της Ακρόπολης. Τουλάχιστον οκτώ τάφοι έχουν ανασκαφεί. Οι πρωιμότεροι, δηλαδή ΠΜ ΙΙ, είναι οι βραχοσκεπές V και VI και ο κτιστός τάφος ΙΙΙ. Στην ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ Ι οι τρεις αυτοί τάφοι εγκαταλείπονται. Στη θέση τους ανεγείρονται τουλάχιστον πέντε κτιστοί τάφοι. Σήμερα σώζονται μόνοι οι τάφοι Ι, ΙΙ και ΙV, στην ανατολική πλευρά του εξάρματος. Ο Σφουγγαράς εκτείνεται στη δυτική και νότια κλιτύ του λόφου Πέρα Αλατσομούρι. Χρησιμοποιήθηκε αδιάλειπτα από την ΠΜ ΙΙ έως την ΥΜ Ι. Οι ταφές γίνονταν αρχικά σε δύο βραχοσκεπές και σε απλούς λάκκους στο έδαφος. Κατά την ΠΜ ΙΙΙ οι βραχοσκεπές εγκαταλείπονται, ενώ στη ΜΜ Ι εισάγεται η ταφική πρακτική της τοποθέτησης του νεκρού σε πίθο ή πήλινη λάρνακα.

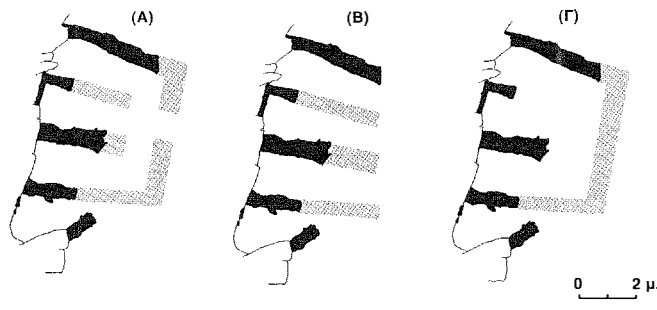
VII. Ο τάφος ΙΙΙ: Τα αρχαιολογικά δεδομένα

Ο τάφος ΙΙΙ, ένας από τους πρωιμότερους τάφους, χτίστηκε σχεδόν στην κορυφή του Βόρειου Νεκροταφείου. Εκεί ο βράχος υψώνεται απότομα και έχει χρησιμοποιηθεί αντί τοίχου ως η πίσω πλευρά του τάφου. Από το αρχιτεκτόνημα σώζονται σήμερα μόνο πέντε ευθύγραμμα τοιχάρια, κάθετα τοποθετημένα στον φυσικό βράχο. Η διατήρηση των τοιχαρίων ποικίλλει. Το βορειότερο από αυτά σώζεται σε μήκος 3,28 μ. και ύψος 0,78 μ. Αντίθετα, το νοτιότερο σώζεται σε ύψος μόνο 0,52 μ. Η ποιότητα κατασκευής τους είναι μάλλον μέτρια. Οι τοίχοι έχουν χτιστεί απευθείας στον φυσικό βράχο με λογάδες λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους. Για τον λόγο αυτό το πλάτος των τοίχων είναι σχετικά περιορισμένο (0,30 μ. – 0,60 μ.). Μόνο η κατασκευή του βορειότερου τοίχου είναι κάπως πιο προσεγγισμένη, με λίθους μεσαίου μεγέθους, διαστάσεων περίπου 0,50 μ. – 0,60 μ., και βύσματα. Ο ιδιαίτερος προσανατολισμός του νότιου τοίχου δηλώνει ότι το νότιο διαμέρισμα αποτελεί ύστερη προσθήκη.

VIII. Ο τάφος ΙΙΙ: αρχιτεκτονική αποκατάσταση

Η μελέτη της αποκατάστασης του τάφου ΙΙΙ στα Γουρνιά δεν είναι μόνο τεχνικό ζήτημα, όπως στην περίπτωση των τάφων του Μόχλου, εξαιτίας της μέτριας διατήρησης του τάφου ΙΙΙ. Καταρχήν πρέπει να διερευνηθούν οι δυνατότητες αποκατάστασης της ανατολικής πλευράς του τάφου. Ο Soles, ο κυριότερος μελετητής του τάφου ΙΙΙ, έχει διατυπώσει τρεις προτάσεις⁴⁴ (εικ. 19), οι οποίες διαφοροποιούνται κυρίως ως προς τον τρόπο εισόδου στον τάφο. Σύμφωνα με την πρώτη πρόταση, ο τάφος είχε μία είσοδο, στον ανατολικό τοίχο, ο οποίος σήμερα δεν σώζεται καθόλου, αλλά τοποθετείται περίπου στα 3,50 μ. από τη δυτική πλευρά του τάφου. Τόσο είναι το πλάτος του πλατώματος, πάνω στο οποίο έχει θεμελιωθεί ο τάφος ΙΙΙ, ενώ στην περιοχή αυτή εντοπίστηκαν χαλαροί λίθοι, οι οποίοι πιθανότατα αποτελούν οικοδομικό υλικό του

⁴⁴ Soles 1992, 28-30.

Εικ. 19. Αποκαταστάσεις του τάφου ΙΙΙ στα Γουρνιά: Α) Με μία κύρια είσοδο. Β) Με τέσσερις εισόδους. Γ) Χωρίς είσοδο και πρόσβαση από την οροφή.

τοιχίου. Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση, το κάθε διαμέρισμα του τάφου ΙΙΙ είχε ιδιαίτερη είσοδο.

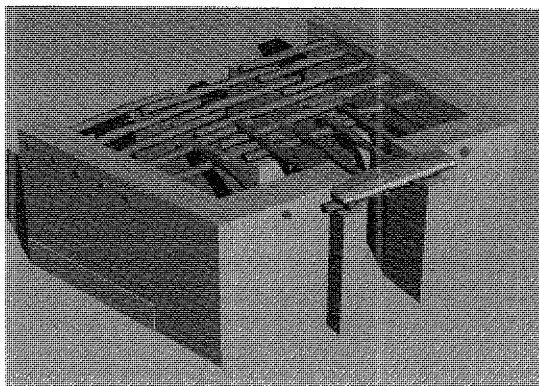
Σύμφωνα με την τρίτη υπόθεση του Soles, ο χαμένος ανατολικός τοίχος δεν έφερε ανοίγματα και ο τάφος ΙΙΙ ήταν προσβάσιμος από την οροφή, μέσω κάποιας καταπακτής και κλίμακας από φθαρτά υλικά, εφόσον δεν υπάρχουν ενδείξεις για σταθερή κατασκευή. Αν και δεν είναι δυνατόν να απορριφθεί εντελώς αυτή η πιθανότητα, υπάρχουν ενδείξεις που προκρίνουν άλλες λύσεις. Καταρχήν όλα τα διαμερίσματα είναι αρκετά πλατιά (περίπου 1,30 μ.), ώστε να είναι προσβάσιμα από ανατολικά. Ακόμη και το πλάτος της εισόδου του νοτιότερου, υστερότερου και μικρότερου διαμερίσματος (περίπου 0,70 μ.)⁴⁵ επιτρέπει οριακά το πέρασμα ενός ανθρώπου. Συγκριτικά, ο υστερότερος, ΜΜ Ι, τάφος ΙΙ στο ίδιο νεκροταφείο έχει στενότερο άνοιγμα εισόδου, περίπου 0,51 μ. Τέλος, υπέρ της υπόθεσης για είσοδο στην ανατολική πλευρά συνηγορεί και το συγκριτικό παράλληλο του Μόχλου,⁴⁶ όπου οι τάφοι έχουν σχεδόν πάντα εμφανή είσοδο σε μία από τις πλευρές τους.

Επομένως, από τις τρεις υποθέσεις του Soles, πιο πιθανές φαίνονται οι δύο που δέχονται την ύπαρξη μίας ή πολλών εισόδων. Θα εξετασθεί αρχικά η πρώτη υπόθεση, με βάση την οποία θα γίνει η αποκατάσταση και των υπολοίπων αρχιτεκτονικών στοιχείων του τάφου. Κατόπιν, θα συζητηθούν οι διαφορές που προκύπτουν στην αποκατάσταση με τη δεύτερη υπόθεση. Στην πρώτη αποκατάσταση ο βόρειος τοίχος του νοτίου διαμερίσματος και ο βόρειος τοίχος του τάφου αποτελούν τους αρχικούς εξωτερικούς τοίχους. Εσωτερικά το κενό μεταξύ των δύο εσωτερικών τοίχων και του ανατολικού τοίχου πιθανότατα δημιουργούσε έναν διάδρομο πρόσβασης των διαμερισμάτων, με πλάτος 1 μ. – 1,50 μ. περίπου, ανάλογα με την ακριβή τοποθέτηση του ανατολικού τοίχου.

Όπως και στην περίπτωση του Μόχλου, έτσι και εδώ δημιουργήθηκε ένα αρχικό σχηματικό πρόπλασμα (**εικ. 20**), για να γίνουν κατανοητοί οι όγκοι του αρχιτεκτονήματος. Δεν συμπεριλήφθηκε το νοτιότερο διαμέρισμα, διότι ουσιαστικά αποτελεί μία

⁴⁵ Soles 1992, 20.

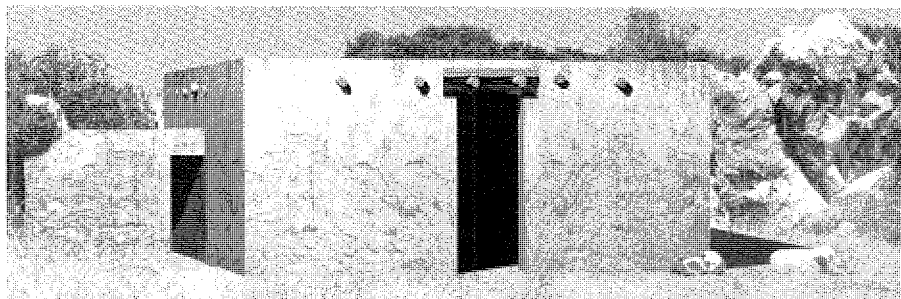
⁴⁶ Seager 1912. Soles 1992, 41-113.

Εικ. 20. Σχηματικό πρόπλασμα ψηφιακής αποκατάστασης τάφου ΙΙΙ στα Γουρνιά με μία είσοδο.

κοντή προσθήκη στον φυσικό βράχο, με διαφορετικό προσανατολισμό από το υπόλοιπο κτήριο. Για τους λόγους αυτούς θεωρήθηκε ιδιαίτερο πρόσκτισμα, το οποίο ενσωματώθηκε κατευθείαν στις τελικές αποκαταστάσεις. Στο αρχικό πρόπλασμα η είσοδος αποκαταστάθηκε με παραστάδες. Η αποκατάσταση αυτή ακολουθεί τα εικονογραφικά παράλληλα πολλών πήλινων πλαστικών ομοιωμάτων οικιών.⁴⁷ Επειδή όμως τα περισσότερα από αυτά τα ομοιώματα είναι υστερότερα από τον τάφο ΙΙΙ, η υπόθεση αυτή δεν αποδόθηκε στις τελικές εικόνες. Ένα δεύτερο σημαντικό ζήτημα που προέκυψε με το πρόπλασμα είναι η αποκατάσταση της στέγης. Και εδώ, όπως στις υπόλοιπες εικόνες, τοποθετήθηκαν τα ξύλινα δοκάρια. Διαπιστώθηκε ότι τα διαστήματα μεταξύ τοίχων είναι πολύ μικρά. Επομένως, όπως και στον Μόχλο, δεν ήταν απαραίτητη η χρήση χοντρών δοκαριών. Αντίθετα, οι λεπτοί τοίχοι μάλλον επέβαλαν τη γρήγορη και φτηνή λύση των λεπτών κορμών, π.χ. νεαρών δένδρων, ή χοντρών κλαδιών.

Με αυτές τις σκέψεις δημιουργήθηκε η τελική φωτορραλιστική αποκατάσταση (εικ. 21). Σε αυτήν θεωρήθηκε ότι η ανωδομή θα αποτελούνταν είτε από ωμοπλίνθους

Εικ. 21. Τελική φωτορραλιστική αποκατάσταση τάφου ΙΙΙ στα Γουρνιά με μία είσοδο.

⁴⁷ Schoep 1994.

είτε από μικρούς λίθους, με πιθανή ενίσχυση με ξύλινα δοκάρια. Η λύση αυτή υπαγορεύεται αφενός από το μικρό πλάτος των τοίχων, που λογικά θα ήταν αδύνατον να στηρίξει οτιδήποτε βαρύτερο, αλλά και από όσα είναι γνωστά για τη μινωική αρχιτεκτονική γενικότερα.⁴⁸ Τέτοιου τύπου τοίχοι είναι σχετικά ευπαθείς στις καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα την ανάγκη επιχρίσματος για προστασία. Αν και μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί ΠΜ ΙΙ τάφος που να σώζει κατάλοιπα από επιχρίσμα, η χρήση επιχρίσματος μαρτυρείται στους λίγο υστερότερους ΠΜ ΙΙΙ τάφους στα Μάλια⁴⁹ και στο Φουρνί Αρχανών,⁵⁰ αλλά και στις ΠΜ ΙΙ οικίες στη Βασιλική⁵¹ και στο Μύρτος,⁵² δηλαδή οικισμούς σχετικά κοντά στα Γουρνιά. Αν ο τάφος ΙΙΙ ήταν επιχρισμένος, θα αποτελούσε το πρωιμότερο παράδειγμα χρήσης κονιάματος. Το κονίαμα ήταν πιθανότατα απλή λάσπη από χώμα με πλαστικές ιδιότητες και όχι ασβεστοκονίαμα, το οποίο απαιτεί εκκαμίνευση της πρώτης ύλης για τη δημιουργία ασβέστη.⁵³

Ως προς τη στέγη, επάνω από τη σειρά των δοκών έχει υποτεθεί η συνήθης στρώση καλαμιών και κλαδιών και χώματος. Η προσομοίωση της κατασκευής του κτηρίου μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια και η αποκατάσταση όλων των επιμέρους στοιχείων σε τρεις διαστάσεις, ακόμη και των αφανών, επέτρεψε μία προσπάθεια προσομοίωσης της πίεσης που θα ασκούσαν τα στρώματα κλαδιών και κούσκουρα στα δοκάρια της οροφής, τα οποία πιθανότατα θα στράβωναν. Η εικόνα που θα έδιναν γίνεται καλύτερα αντιληπτή στην αποκατάσταση της ΥΜ αγροικίας στο Χαλινομούρι του Μόχλου⁵⁴ αλλά και σε παραδείγματα σύγχρονης παραδοσιακής αρχιτεκτονικής.⁵⁵ Η χρήση λεπτών κορμών και κλαδιών στην αποκατάσταση οδήγησε στην υπόθεση ότι τα δοκάρια δε θα άντεχαν το βάρος της στέγης, αν αυτή είχε κατασκευασθεί σύμφωνα με όλες τις προδιαγραφές της σύγχρονης παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Για τον λόγο αυτό έχει αποκατασταθεί λεπτότερη, δηλαδή πάχους 0,25 - 0,30 μ. Επισημαίνεται ότι στην αποκατάσταση του τάφου ΙΙΙ δεν τοποθετήθηκε γείσο στη στέγη, αντίθετα με το ταφικό σύμπλεγμα ΙV/V/VI του Μόχλου, αν και δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο κατά της αποκατάστασης γείσου στα Γουρνιά. Η επιλογή αυτή έγινε για να είναι δυνατή η σύγκριση ανάμεσα στις δύο πιθανές αποκαταστάσεις στέγης.

Τέλος, σημειώνεται ότι η οροφή του νοτιότερου διαμερίσματος του τάφου ΙΙΙ έχει τοποθετηθεί σε χαμηλότερο επίπεδο, διότι ο βράχος εκεί φτάνει σε αντίστοιχο ύψος.

⁴⁸ Μαντζουράνη 2002, 42-5. Shaw 1973, 78-9, 104-5.

⁴⁹ Van Effenterre 1980, 242.

⁵⁰ Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, 241.

⁵¹ Ζώης 1976, 45, 109.

⁵² Cameron 1972, 305-10.

⁵³ Για τη συζήτηση σχετικά με το κονίαμα στους τάφους των Γουρνιών βλ. Βαβουρανάκης 2005, 48 υποσημ. 18. Σύγκρινε και Soles (1992, 214), Zois (1990) και Ζώης (1998, 41-8). Για την απόδοση της υφής του κονιάματος του τάφου ΙΙΙ έγιναν συγκρίσεις με φωτογραφίες κονιάματος από τα κτήρια του γειτονικού μινωικού οικισμού στη Βασιλική (Ζώης 1976, πίνακες 36-41).

⁵⁴ Soles 2004, 106, figs. 59, 63.

⁵⁵ Επιτροπάκης 2004, 454, εικ. 14.

Με αυτή την αποκατάσταση δίνεται η εντύπωση ενός βοηθητικού δωματίου, ενώ υπογραμμίζεται και το γεγονός ότι αποτελεί ύστερη προσθήκη στο κτήριο. Η εξωτερική όψη του κτηρίου αποκαταστάθηκε φθαρμένη από την έκθεση στις καιρικές συνθήκες. Επιπλέον, οι δοκοί έχουν κυκλική διατομή, όπως και στην αποκατάσταση των τάφων Ι και ΙΙ και με βάση εικονογραφικά παράλληλα.⁵⁶ Η κυκλική διατομή είναι σύμφωνη και με την υπόθεση χρήσης λεπτών κορμών και κλαδιών, που μπορούν να κοπούν εύκολα.

Παράθυρα δεν έχουν αποκατασταθεί, διότι δεν υπάρχει κανένα σχετικό στοιχείο. Περισσότερες δυνατότητες συζήτησης προσφέρει το ζήτημα του ανοίγματος εισόδου, το οποίο έχει ήδη αναφερθεί σε συντομία. Η μέχρι τώρα αποκατάσταση του τάφου ΙΙΙ ακολούθησε την πρώτη υπόθεση του Soles, με μία κεντρική είσοδο. Εφόσον δεν έχουν εντοπισθεί λίθοι μεγάλου μεγέθους στη θέση, οι παραστάδες και το ανώφλι έχουν αποκατασταθεί ως ξύλινες δοκοί, ενώ το κατώφλι δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση. Οι παραστάδες είναι μάλιστα στενότερες από τον τοίχο, δημιουργώντας την εντύπωση εσοχής στην είσοδο, κατά το πρότυπο των τάφων του νεκροταφείου του Μόχλου.⁵⁷ Ο τάφος ΙΙΙ δεν διασώζει στοιχεία σχετικά με την ύπαρξη και τη μορφή θύρας. Όμως υπάρχουν τα συγκριτικά παράλληλα τριών υστερότερων ΜΜ Ι στροφών θύρας: ενός χάλκινου από τον Χρυσόλακκο στα Μάλια, και δύο λίθινων στροφών, από τον τάφο ΙΙ στα Γουρνιά,⁵⁸ και από τον Μόχλο.⁵⁹ Σύγχρονα του τάφου ΙΙΙ παράλληλα αποτελούν οι στροφείς από τον οικισμό στο Μύρτος.⁶⁰ Τέλος, η είσοδος ενός τάφου στον Μόχλο ενδεχομένως φρασσόταν με λίθινη πλάκα.⁶¹ Στα Γουρνιά βέβαια δεν είναι εύκολο να λατομευθούν πλάκες από τη βραχώμαζα, λόγω της φύσης του υλικού, όπως στον Μόχλο. Το ζήτημα της θύρας παραμένει ανοιχτό.

Μία εναλλακτική αποκατάσταση της εισόδου του τάφου ΙΙΙ ακολουθεί τη δεύτερη υπόθεση του Soles (εικ. 22). Ο τάφος αποκαθίσταται με τέσσερις εισόδους, μία για κάθε διαμέρισμα. Σύμφωνα με αυτή την πρόταση είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι ο τάφος ΙΙΙ δεν αποτελεί ενιαίο κτίσμα, αλλά δημιουργήθηκε σταδιακά, με συνεχείς προσθήκες δωματίων και ανακατασκευές της στέγης, ώστε να διατηρηθεί η τελευταία ισούψης. Εναλλακτικά (εικ. 23), τα δοκάρια της οροφής στηρίζονταν στην οροφή του διπλανού διαμερίσματος, με αποτέλεσμα κάθε νέο διαμέρισμα να είναι κατά τι υψηλότερο από το προηγούμενό του. Αν και η βαθμιδωτή λύση ξενίζει αρχικά, η δημιουργία οικοδομημάτων με συνεχείς προσθήκες στο κελυφος αποτελεί διαδεδομένη πρακτική και για την ταφική αρχιτεκτονική αλλά και για τη μινωική αρχιτεκτονική γενικότερα.⁶²

⁵⁶ Βαβουρανάκης 2005, 51 εικ. 6-7. Evans 1921, 301-8. Λεμπέση 1976. Lempessi 2002. Boulotis 1990. Schoep 1994.

⁵⁷ Seager 1912. Soles 1992.

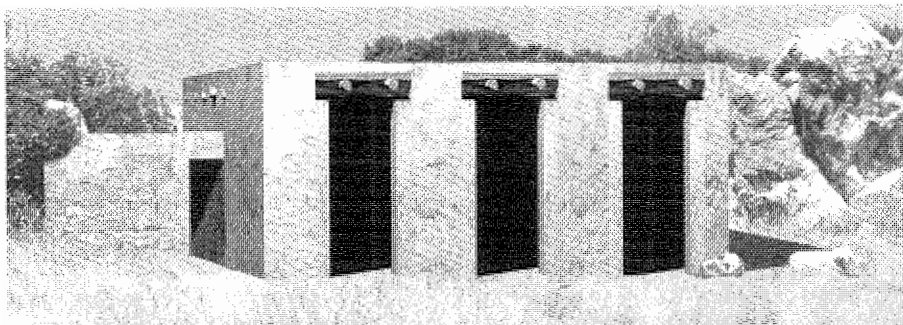
⁵⁸ Soles 1992, 213.

⁵⁹ Τάφος Ζ (Soles 1992, 108).

⁶⁰ Warren 1972, 218-9.

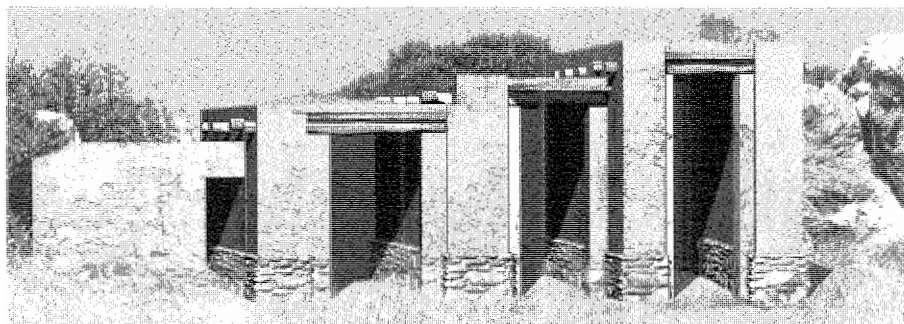
⁶¹ Τάφος ΙV/V/VI (Seager 1912, 42. Soles 1992, 56).

⁶² Soles 1992, 205-7.

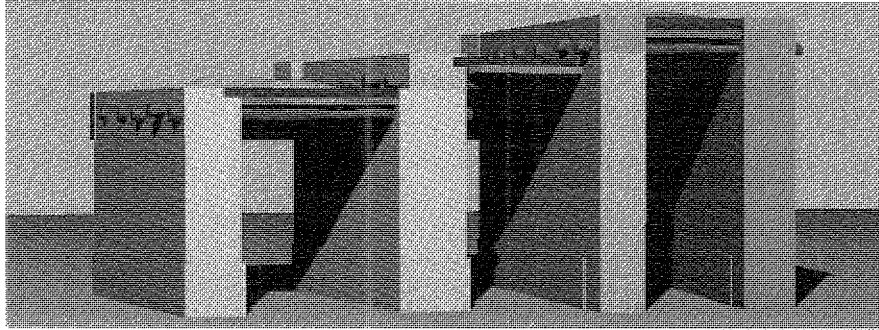
Εικ. 22. Τελική φωτορραλιστική αποκατάσταση τάφου ΙΙΙ στα Γουρνιά με πολλές εισόδους.

Πρέπει να τονιστεί ότι η αποκατάσταση αυτή κατέστη δυνατή χάρη στις φωτορραλιστικές αποκαταστάσεις. Η διαδικασία προσομοίωσης της κατασκευής του κτηρίου οδήγησε σε ένα εναλλακτικό σχηματικό πρόπλασμα (**εικ. 24**) και κατέστησε σαφές ότι το σταδιακό χτίσιμο των διαμερισμάτων του τάφου ΙΙΙ θα ήταν πιο εύκολο αν η στέγη είχε χτιστεί βαθμιδωτά. Σε αυτή την περίπτωση τα δοκάρια της οροφής τοποθετούνται εγκάρσια στους τοίχους και όχι παράλληλα, με αποτέλεσμα να αποφεύγονται οι συνεχείς ανακατασκευές της στέγης και να παρέχεται καλύτερη στήριξη στα δοκάρια από τους τοίχους. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην τελευταία αυτή εκδοχή του τάφου ΙΙΙ, το επίχρισμα δεν καλύπτει ως κάτω τους τοίχους. Δύο με τρεις σειρές λίθων φαίνονται ακάλυπτες, ως ένα είδος κρηπίδας. Η αποκατάσταση αυτή είναι εξίσου πιθανή και στηρίζεται στην αποκατάσταση του Soles για τους υστερότερους ΜΜ Ι τάφους Ι και ΙΙ,⁶³ αλλά και στους τοιχοβάτες των ταφικών συμπλεγμάτων Ι/ΙΙ/ΙΙΙ και ΙV/V/VI του Μόχλου. Παρατίθεται ακριβώς για να υπογραμμισθεί η ποικιλία των δυνατών μορφών που θα μπορούσε να έχει ο τάφος ΙΙΙ.

Εικ. 23. Τελική φωτορραλιστική αποκατάσταση τάφου ΙΙΙ στα Γουρνιά με πολλές εισόδους και κλιμακωτή στέγαση.

⁶³ Soles 1992, 4, Fig. 1. Βλ. και Βαβουρανάκης 2005.

Εικ. 24. Σχηματικό πρόπλασμα ψηφιακής αποκατάστασης τάφου III στα Γουρνιά με πολλές εισόδους και κλιμακωτή στέγαση.

IX. Τάφος III και «οργανική αρχιτεκτονική»

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο τάφος III θεωρείται δείγμα της «οργανικής αρχιτεκτονικής», επειδή κάνει εκτεταμένη χρήση του φυσικού βράχου, ξύλου, ντόπιου λίθου και ντόπιου κούσκουρα και επομένως εντάσσεται ομαλά στον τοπογραφικό του περίγυρο και στο φυσικό περιβάλλον. Ωστόσο, η σχέση του τάφου με τον φυσικό περίγυρο αλλάζει ανάλογα με την αποκατάσταση της μορφής του τάφου. Στην πρώτη αποκατάσταση (**εικ. 21**) η οργανική σχέση με το τοπίο δεν φαίνεται τόσο έντονα όσο έχει υποστηριχθεί. Το οικοδόμημα τονίζεται ως συμπαγές και αυτόνομο σύνολο, ενώ ο φυσικός βράχος χάνεται πίσω από τις ανθρώπινες παρεμβάσεις. Στη δεύτερη αποκατάσταση (**εικ. 22**) η σειρά των τεσσάρων εισόδων διαρρηγνύει την εντύπωση της αρχιτεκτονικής ενότητας, αν και πάλι το οικοδόμημα εξακολουθεί να κυριαρχεί στον φυσικό περίγυρο.

Περισσότερο οργανική εντύπωση δίνει η τρίτη αποκατάσταση (**εικ. 23**). Εκεί ο κατακερματισμός της ενότητας του οικοδομήματος είναι πλήρης, διότι η αρχιτεκτονική μορφή αποτυπώνει τα διαφορετικά πιθανά στάδια κατασκευής. Εδώ γίνεται καλύτερα αντιληπτή η περιοδική επιστροφή των ανθρώπων στον χώρο και η αντίστοιχη περιοδική ανανέωση και επανανοσηματοδότηση μνημείου και τόπου. Γίνεται αντιληπτό ότι το τοπίο, όπως σημειώνει ο Ingold,⁶⁴ είναι ένα αμάλγαμα από φυσικά στοιχεία και ανθρώπινη δραστηριότητα. Τα κτήρια δεν αποτελούν αμετάβλητα και παθητικά στοιχεία, αλλά συμμετέχουν ενεργά σε αυτό το δυναμικό αμάλγαμα, καθώς οι άνθρωποι έρχονται και επανέρχονται στο τοπίο. Εδώ ο τάφος III προσεγγίζει πάρα πολύ τα όσα έχουν γραφτεί παραπάνω για τους τάφους του Μόχλου.

Σημειώνεται ότι το Βόρειο Νεκροταφείο είναι σε αρκετά κομβικό σημείο της τοπογραφίας των Γουρνιών,⁶⁵ διότι προεξέχει ακριβώς στο σημείο που συναντιούνται οι

⁶⁴ Ingold 1993.

⁶⁵ Βαβουράνακης 2006.

πιθανότεροι δρόμοι από το λιμάνι των Γουρνιών προς τον οικισμό και από την περιοχή της Ιεράπετρας πάλι προς τον οικισμό. Και πάλι, δηλαδή, το νεκροταφείο βρίσκεται στην είσοδο του οικισμού, ως άτυπο σήμα της τοπικής ταυτότητας.

Χ. Κατακλείδα

Η απόπειρα αρχιτεκτονικής μελέτης των ταφικών συμπλεγμάτων I/II/III και IV/V/VI του Μόχλου και του τάφου III των Γουρνιών βασίσθηκε κυρίως στη μελέτη των ιδίων των μνημείων, αλλά και σε συγκρίσεις με άλλα μινωικά αρχιτεκτονήματα. Όπου αυτό δεν ήταν αποτελεσματικό, δοκιμάστηκαν εναλλακτικές υποθέσεις εργασίας που ξεπερνούν τα αυστηρά όρια που θέτουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Οι υποθέσεις αυτές έχουν δοκιμαστικό χαρακτήρα, γι' αυτό και καμία από αυτές δεν πρέπει να προτιμηθεί έναντι των υπολοίπων. Από την άλλη πλευρά, οι τρεις πιθανές αποκαταστάσεις δεν αποτελούν διανοητικά παιχνίδια. Έχει αλλού υποστηριχθεί⁶⁶ ότι η εικόνα έχει τη δύναμη να επιβάλλεται στον θεατή. Ειδικά οι σύγχρονες πολυμεσικές εφαρμογές επιτρέπουν υψηλό βαθμό ρεαλισμού.⁶⁷ Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργούν μία ψευδαίσθηση πιστότητας και αυθεντικότητας, ενώ, όπως όλες οι αποκαταστάσεις, αποτελούν παράγωγα του πνευματικού και ιδεολογικού υπόβαθρου αυτού που τις παράγει.

Η παραγωγή εναλλακτικών αποκαταστάσεων αποτέλεσε συνειδητή επιλογή των μελών του ερευνητικού προγράμματος αποκατάστασης των τάφων του Μόχλου και των Γουρνιών. Η συγκριτική τους αποτίμηση επιτρέπει στον θεατή να διατηρήσει την κριτική του εγρήγορση, ώστε να επιτύχει μία καλύτερη κατανόηση της σχέσης του τάφου III με τον περίγυρό του και άρα να διερευνήσει τον κοινωνικό ρόλο της «οργανικής» αρχιτεκτονικής. Η τελευταία θεωρείται ότι αποτυπώνει τον βαθμό της πρακτικής γνώσης του τοπίου και κατ' επέκταση της πληρέστερης αντίληψης των μνημείων από το εκάστοτε υποκείμενο. Η γνώση αυτή συσσωρεύεται μόνο με τη συνεχή εμπλοκή του υποκειμένου με το τοπίο, με την καθημερινή διατριβή και «πρακτική δράση».⁶⁸

Η «οργανική» αρχιτεκτονική αποτελεί ένα μέτρο διάκρισης αυτών που γνωρίζουν και όσων έχουν άγνοια του τόπου, των ντόπιων και των ξένων και, ουσιαστικά, λειτουργεί ως δείκτης της τοπικής ταυτότητας. Όμως η λειτουργία αυτή ξεπερνά και τον ταφικό χαρακτήρα του κτηρίου και την προσομοίωση του ΝΛ και ΠΜ I τοπίου και ενεργοποιεί τη διαφορετική ικανότητα ντόπιων και επισκεπτών στον Μόχλο και στα Γουρνιά να εστιάζουν στο τοπίο, να το βιώνουν και να καθορίζουν τη θέση τους μέσα σε αυτό και στο κοινωνικό γίγνεσθαι του εκάστοτε τόπου. Αυτή η ικανότητα αποτελεί έναν «Λόγο», σύμφωνα με τη φρασεολογία του Foucault,⁶⁹ δηλαδή μία αξεδιάλυτη διαλεκτική και δυναμική σχέση αλληλοπροσδιορισμού τοπίου, αρχιτεκτονικής και

⁶⁶ Βαβουρανάκης 2005, 56-7. Emele 2000.

⁶⁷ Ενδεικτικά, Barceló, Forte και Sanders (επιμ.) 2000. Forte (2005).

⁶⁸ Bourdieu 2000 [1994].

⁶⁹ Foucault 1970.

κοινωνικού γίγνεσθαι, και άρα μία συνθετότερη και πιο περίπλοκη δομικά κοινωνική και ιστορική οντότητα από ό,τι έχει μέχρι τώρα υποστηριχθεί. Αυτό το πρίσμα θέασης των κοινωνικών συμφραζομένων επαναπροσδιορίζει τις προϋποθέσεις της αποκατάστασης της ιστορικής εικόνας των ΠΜ κοινοτήτων του Μόγλου και των Γουρνιών και βάζει τις βάσεις για μία καλύτερη κατανόηση της εικόνας αυτής μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Γιώργος Βαβουράνακης

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σελεύκου 10
Νέα Ιωνία, 142 32 Αθήνα
e-mail: Georgios.Vavouranakis@gmx.net

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βαβουρανάκης, Γ. 2005. Αρχιτεκτονική αποκατάσταση των τάφων Ι και ΙΙ του Βόρειου Νεκροταφείου των προϊστορικών Γουρνιών στην Κρήτη. *Αριάδνη* 11: 39-63.
- . 2006. Η τοπογραφία των Μινωικών ταφών: Αρχαιολογικές παρατηρήσεις, κοινωνιολογικές σκέψεις και ιστορικές ερμηνείες. Στο: *Πεπραγμένα του Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου*. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 283-295.
- Βασιλειάδης, Δ. Β. 1955. *Εισαγωγή στην αιγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Νέα Εστία.
- Επιτροπάκης, Π. Ι. 2004. Συνοπτική θεώρηση του κρητικού παραδοσιακού αγροτικού σπιτιού. Στο: Ν. Μ. Γιγυρτάκης (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: Διαδρομή στο χρόνο. Ιστορία, αρχαιολογία, λογοτεχνία, κοινωνία*. Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας – Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων, 447-477.
- Ζαγορήσιου, Μ. Γ. 1996. *Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Ζώης, Α. 1973. *Κρήτη – Εποχή του Λίθου* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 18). Αθήνα: Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- . 1976. *Βασιλική Ι: Νέα αρχαιολογική έρευνα εις το Κεφάλι πλησίον του χωριού Βασιλική Ιεραπέτρας* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 83). Αθήνα.
- . 1997. *Κρήτη – Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, 1. Αθήνα: Απόδεξις.
- . 1998. *Κρήτη – Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, 3. Αθήνα: Απόδεξις.
- Λεμπέση, Α. 1976. Ο οικίσκος των Αρχανών. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 12-43.
- Μαντζουράνη, Ε. 2002. *Προϊστορική Κρήτη: Τοπογραφία και αρχιτεκτονική από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Παπαδάκης, Ν. 1984. ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ανασκαφικές εργασίες. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 39, Β (Χρονικά): 304-307.
- . 1986. ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ανασκαφικές εργασίες. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 41, Β (Χρονικά): 228-232.
- Πλάτων, Ν. 1954. Χρονικά: Αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1954. *Κρητικά Χρονικά* 8: 499-517.
- . 1959. Χρονικά: Αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1959. *Κρητικά Χρονικά* 13: 356-393.
- Σακελλαράκης, Γ. και Ε. Σακελλαράκη. 1997. *Αρχάνες: Μια νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*. Αθήνα: Εκδόσεις Άμμος - Ίδρυμα Ελένης Νάκου.

- Agourides, C. 1997. Sea routes and navigation in the third millennium Aegean. *Oxford Journal of Archaeology* 16/1: 1-24.
- Barceló, J. A., M. Forte και D. H. Sanders (επιμ.). 2000. *Virtual Reality in Archaeology: Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)* (BAR International Reports 843). Οξφόρδη: Archaeopress.
- Boyd, H. 1904. Gournia. *Transactions of the Department of Archaeology, University of Pennsylvania* I/I.
- . 1905. Gournia. *Transactions of the Department of Archaeology, University of Pennsylvania* I/III.
- Boyd-Hawes, H. κ.ά. 1908. *Gournia, Vasiliki and other sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*. Philadelphia: The American Exploration Society, Free Museum of Science and Art.
- Boulotis, C. 1990. Villes et palais dans l'art Égéen du IIe millénaire av. J.-C. Στο: Darcque και Treuil (επιμ.) 1990, 421-459.
- Bourdieu, P. 2000 [1994]. *Raisons pratiques: Sur la théorie d'action*. Παρίσι: Seuil [Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης, μτφ. Ρ. Τουτουτζή. Αθήνα: Πλέθρον].
- Branigan, K. 1993. *Dancing with death: Life and death in Southern Crete, c. 3000-2000 BC*. Amsterdam: Hakkert.
- . 1998. Prehistoric and early historic settlement in the Ziros region. *Annual of the British School at Athens* 93: 23-90.
- Cameron, M. A. S. 1972. Appendix IV: The Plasters. Στο: Warren 1972, 305-314.
- Darcque, P. και R. Treuil (επιμ.). 1990. *L'habitat Égéen Préhistorique (Bulletin de Correspondence Hellenique Supplement 19)*. Αθήνα: Ecole française d'Athènes.
- Emele M. 2000. Virtual spaces, Atomic Pig-Bones and Miscellaneous Goddesses. Στο: I. Hodder (επιμ.), *Towards reflexive method in archaeology: The example at Çatalhöyük. By members of the Çatalhöyük teams* (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 28). Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 219-228.
- Evans, A. 1921. *The Palace of Minos at Knossos, I: The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*. Λονδίνο: Macmillan & Co.
- Forte, M. 2005. The virtual reconstruction of the archaeological landscape. Στο: J.-F. Berger, F. Bertoncello, F. Braemer, G. Davtian και M. Gazenbeek (επιμ.), *Temps et espaces de l'homme en société. Analyses et modèles spatiaux en archéologie (XXVe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes)*. Antibes: Éditions APDCA, 55-66.
- Foucault, M. 1970. *Η τάξη του λόγου*, μτφ. Χ. Χρηστίδης και Μ. Μαϊδάτσης. Αθήνα: Ηριδανός.
- Hall, E. 1912. Excavations in Eastern Crete: Sphoungaras. *University of Pennsylvania, The Museum, Anthropological Publications* III/2: 41-73.
- Ingold, T. 1993. The temporality of the landscape. *World Archaeology* 25/2: 152-174.

- Lempessi, A. 2002. A Minoan architectural model from the Syme sanctuary, Crete. *Athenische Mitteilungen* 117: 1-19.
- Nowicki, K. 2000. *Defensible sites in Crete c. 1200 – 800 B.C. (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)* (Aegaeum 21). Λιέγη: Université de Liège.
- Shaw, J. 1973. Minoan architecture: Materials and techniques. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 49.
- Schoep, I. 1994. Home sweet home: Some comments on the so-called models from the Prehellenic Aegean. *Opuscula Atheniensi* 20: 189-210.
- Seager, R. B. 1912. *Explorations in the island of Mochlos*. Βοστώνη/Νέα Υόρκη: The American School of Classical Studies at Athens.
- Soles, J. S. 1979. The early Gournia town. *American Journal of Archaeology* 83: 147-167.
- . 1983. A Bronze Age Quarry in Eastern Crete. *Journal of Field Archaeology* 10: 33-46.
- . 1988. Social ranking in prepalatial cemeteries. Στο: E. B. French και K. A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek prehistory: Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*. Bristol: Bristol University Press, 49-61.
- . 1991. The Gournia palace. *American Journal of Archaeology* 95: 17-78.
- . 1992. *The Prepalatial cemeteries at Mochlos and Gournia and the house tombs of Bronze Age Crete (Hesperia Supplement 24)*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies.
- . 2004. The Chalinomouri Farmhouse. Στο: Soles και Davaras (επιμ.) 2004, 103-125.
- Soles, J. S. και C. Davaras. 1996. Excavations at Mochlos, 1992–1993. *Hesperia* 65: 175-230.
- Soles, J. S. και C. Davaras (επιμ.). 2004. *Mochlos 1A-C. Period III. Neopalatial Settlement on the Coast: The Artisans' Quarter and the Farmhouse at Chalinomouri*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Van Effenterre, H. 1980. *Le palais de Mallia et la cité minoenne: Étude de synthèse*. (*Incunabula Graeca* 76/1). Ρώμη: Edizioni dell'Ateneo.
- Vavouranakis, G. 2002α. *Funerary landscapes east of Lasithi, Crete, in the Bronze Age*. Ph.D. Thesis. Sheffield: The University of Sheffield.
- . 2002β. Towards an elemental approach of Early Minoan funerary architecture: The enduring bedrock. Στο: G. Muskett, K. Koltsida και M. Georgiadis (επιμ.), *Symposium On Mediterranean Archaeology 2001* (BAR International Series 1040). Οξφόρδη: Archaeopress, 39-46.
- Warren, P. 1972. *Myrtos: An Early Bronze Age settlement in Crete*. Λονδίνο: The British School of Archaeology at Athens / Thames and Hudson.

- Watrous, L. V. 1994. Review of Aegean Prehistory III: Crete from the earliest Prehistory through the Protopalatial period. *American Journal of Archaeology* 98: 695-753.
- Watrous, L. V. και H. Blitzer. 1999. The region of Gournia in the Neopalatial period. Στο: P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur και W.-D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year (Aegaeum 20)*. Λιέγη: Université de Liège, 905-909.
- Whitelaw, T. 2004. Alternative Pathways to Complexity in the Southern Aegean. Στο: J. C. Barrett και P. Halstead (επιμ.), *The Emergence of Civilisation Revisited (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 6)*. Οξφόρδη: Oxbow, 232-256.
- Zois, A. 1990. Pour un schéma évolutif de l'architecture minoenne: A. Les fondations. Techniques et morphologie. Στο: Darcque και Treuil (επιμ.) 1990, 75-93.

**Architectural reconstructions of prehistoric tombs from
Mochlos and Gournia in Crete:
“organic architecture” and social context**

GIORGOS VAVOURANAKIS

Summary

The prehistoric cemeteries of Mochlos and Gournia have been considered to be examples of “organic architecture”. The term describes buildings that take advantage of natural bedrock ledges. As a result, built parts resemble organic extensions of the natural setting. “Organic architecture” demonstrates the dialectic relationship between architecture, topography and socio-historical process. Such significance hinges upon the ways in which the tombs of Mochlos and Gournia may be reconstructed. For this reason, this paper presents a study of tomb III at Gournia and tombs I/II/III and IV/V/VI at Mochlos. They were all built in the Early Minoan II period and constitute some of the most monumental examples of funerary architecture of the period. As a result, they occupy a central place in all arguments on the understanding of Early Minoan social processes. Their study has been based on the extensive literature as well as new field measurements. A series of photorealistic models presents alternative reconstructions of the tombs. By comparing different pictures, viewers are able to retain their critical spirit and appreciate better the arguments that this paper offers on the social importance of “organic architecture”. The latter is understood as part of a social discourse that distinguished between locals and visitors, because the monumentality of the tombs was better apprehended by the former rather than the latter. Locals had the necessary knowledge to zoom into the detail of the landscape they inhabited and used on a daily basis and thus distinguish between natural and manmade features. The visitors’ view had to be restricted to a coarser grain resolution. The appreciation and understanding of “organic architecture” required a certain degree of practical knowledge, which thus served the reinforcement of local identity. This reinforcement was further accentuated by the funerary character of these buildings. As repositories

of the material remains of past generations, the tombs were places of collective memories and, hence, treasuries of local tradition and history through ritual activity that emphasised kinship, lineage and ancestry. In this respect, “organic architecture” was much more than simply a practical technique for economising time and material in building. It was a practice, which occupied a firm place within social discourse.